

Narrative of Nationality in Iran and England Oil Company (1287-1332 S/1953-1908 AD)

Maryam Bolandi^{*}, Kazem Meiqani^{}**

Foad Pour Aryan^{*}, Mirhadi Hosseini^{****}**

Abstract

In the oil industry cycle, investment in human resources and the recruitment of personnel has been strategically targeted and has always inseparably influenced this sector.

With the discovery of oil in Masjed-e-Soleiman (1287 SH/1908 CE) and the construction of the refinery in Abadan, the widespread employment of labor became one of the most serious challenges facing the Anglo-Iranian Oil Company, leading to the formation of a workforce composed of various ethnicities and nationalities with different social and occupational statuses in southern Iran.

Iranian workers, who were unfamiliar with the oil industry, were primarily employed in non-technical positions, whereas foreign workers occupied technical and semi-technical roles under better conditions. With the increasing employment of non-Iranian personnel, the issue of Iranianizing the workforce emerged and was pursued more seriously following the contract extension in 1312 SH/1933 CE.

This article employs a descriptive-analytical approach, drawing on library resources and reliable archival documents, to examine the social origins and national identity of the employees of the Anglo-Iranian Oil Company between 1287–1332

* Ph.D. Candidate of Iran's History after Islam., Kharazmi University, bolandi1388@gmail.com

** Assistant Professor of Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Kharazmi University (Corresponding Author), mighani@khu.ac.ir

*** Associate Professor of the Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, fo.pour@khu.ac.ir

**** Assistant Professor of Department of History, Faculty of Literature and Human Sciences, Kharazmi University, hosseini@khu.ac.ir

Date received: 20/07/2024, Date of acceptance: 18/03/2025

SH/1908–1953 CE. The findings indicate that the national identity of the employees conflicted with the provisions of the Darcy Agreement, and that internal protests and training initiatives led to the gradual Iranianization of the workforce.

Keywords: Iran, England, Pahlavi Era, Anglo-Iranian Oil Company, labor force, nationality.

Introduction

The oil industry, as the world's major source of energy, has always played an important role in Iran's economy and has provided the country's national income. This industry, which is the main key to the economic and social development of oil-rich countries, has played a major role in creating employment in Iran and the world since its discovery in Masjed Soleyman.

Emigration was a phenomenon that expanded from all corners of Iran and the world to the oil-rich southern region with the development of this industry. The expansion of the activities of the Iranian-British Oil Company, the establishment of refineries, the creation of oil, gas, water and electricity pipeline networks, etc., and the need for non-technical, technical and administrative staff caused people from all corners of Iran to work in this company. With the start of the operation expansion program for war purposes, the number of employees in this company increased due to various reasons such as unemployment and poverty. These immigrants, who were not familiar with the oil industry, often worked in non-technical jobs in the oil company after being hired.

The economic disruption at the beginning of the new century and the need to employ local unskilled workers alongside non-local specialists, as well as the company's good reputation among the people, attracted many immigrants to the South Iranian Oil Company. Over time, technical and non-technical workers, as well as Indian, Pakistani, English, etc. employees and specialists from all over the world, began to work in the company. The company acted in practice as the first and largest recruiter of job seekers.

Materials & Methods

This research employs a descriptive-analytical methodology, relying on a combination of library resources, archival documents, personnel files, statistical reports, newspapers, and Persian and Latin written sources. Newly discovered documents from the Abadan refinery archive, recently transferred to the Ray Oil

Research Institute, have been systematically scanned and catalogued to provide fresh evidence regarding the demographic composition, nationalities, and social origins of oil workers. By focusing geographically on the oilfields of southern Iran and chronologically on the period from 1908 to 1953, this study investigates employment patterns, migration flows, and the balance between local and foreign labor. Comparative data from previous official reports, internal company statistics, and published historical works were analyzed to assess changes in workforce composition and state-company relations.

Discussion and Results

The workforce structure of the Anglo-Iranian Oil Company reveals a clear division between Iranian non-technical laborers and foreign technical specialists, reflecting broader patterns of labor hierarchy and social stratification. Contrary to Article 12 of the Darcy Agreement—which mandated the recruitment of non-technical Iranian workers—the company consistently favored foreign labor, particularly Indian workers with prior experience in the Burmese oil industry. This preference for non-Iranian technical staff resulted in a concentration of skilled roles among foreigners, while Iranian workers were largely confined to low-ranking, temporary, or manual positions. They lacked access to vocational training, advanced technical knowledge, and equitable benefits, which contributed to a systemic inequality within the oil workforce.

The rapid expansion of the oil industry during World Wars I and II intensified the reliance on foreign expertise, further marginalizing local Iranian workers. At the same time, widespread economic depression across Iran drove the migration of impoverished Iranian laborers from various regions to the oil-rich south. These laborers, often unskilled, accepted low wages and harsh working conditions, creating a cheap and compliant labor force. The company's employment policies thus systematically exploited both the economic vulnerability of Iranian workers and the strategic expertise of foreign specialists, reflecting a calculated balance between cost-efficiency and operational control.

Statistical evidence demonstrates that, despite a notable increase in Iranian laborers between 1932 and 1950, foreign dominance persisted in specialized technical roles. The growing social visibility of Iranian workers, coupled with persistent inequities, eventually provoked governmental intervention. In 1932–1933, the Iranian government lodged a formal protest with the Hague Tribunal,

culminating in the 1933 Agreement. This agreement marked a significant policy shift, requiring the gradual Iranianization of technical positions and the systematic training of local workers. Subsequently, the company established structured technical education programs, including scholarships for study abroad and the creation of the Abadan Technical School, laying the groundwork for the professional development of Iranian personnel.

The broader social and economic implications of these policies are notable. The emergence of an Iranian industrial labor force not only transformed unskilled laborers into a developing industrial class but also highlighted the interplay between labor, national identity, and political sovereignty. By examining migration patterns, workforce composition, and the strategic deployment of foreign and local labor, it becomes evident that the Anglo-Iranian Oil Company functioned as both a catalyst for economic growth and a site of social tension. The evolving labor structure demonstrates the complex interrelation between state policy, corporate interests, and the socioeconomic aspirations of Iranian workers.

Overall, the historical dynamics of the Anglo-Iranian Oil Company underscore the dual role of the oil industry: as a driver of economic development and industrialization in southern Iran, and as a site where issues of national identity, social inequality, and labor rights were contested. The 1933 Agreement and subsequent training programs mark the beginning of a transition, as Iranian workers gradually assumed more skilled roles, paving the way for a more self-sufficient and professional workforce by the mid-20th century.

Conclusion

During the early 20th century, the discovery of oil in Masjed-e-Suleiman and the rapid development of the Anglo-Iranian Oil Company profoundly transformed southern Iran. Due to the strategic and economic importance of the oilfields, the region attracted large waves of Iranian workers from across the country, as well as foreign technical specialists from India, Pakistan, and England. Urban centers such as Abadan and Masjed-e-Suleiman expanded rapidly, becoming industrial and social hubs. The workforce was divided into two main groups: Iranian non-technical laborers, who were employed mostly in low-ranking and temporary positions, and foreign technical specialists, who dominated skilled roles. Company policies systematically favored foreign workers for technical and sensitive tasks, while Iranian laborers had limited access to vocational training and social benefits.

Economic hardship and widespread unemployment across Iran contributed to the migration of local workers, creating a compliant and inexpensive labor pool. The company's preference for low-wage Iranian labor, combined with reliance on foreign expertise for advanced operations, generated social inequality and friction with the Iranian government. These tensions ultimately led to the 1933 Agreement, which required the gradual Iranianization of technical positions and the establishment of structured training programs, including scholarships abroad and the Abadan Technical School.

The development of the oil industry not only shaped the economic landscape but also contributed to the emergence of a new industrial workforce and social class in Iran. Iranian laborers gradually acquired skills and experience, allowing them to participate more actively in the technical and managerial aspects of oil production. At the same time, the presence of foreign specialists facilitated knowledge transfer, technological advancement, and the integration of global industrial practices.

Overall, the operations of the Anglo-Iranian Oil Company illustrate the complex interaction of economic strategy, labor migration, and social hierarchy. The oilfields of southern Iran became a center of demographic, cultural, and economic activity, linking local populations with international networks of capital, labor, and expertise. Through these processes, the oil industry played a key role in shaping the political, economic, and social structures of modern Iran, laying the foundation for an emerging industrial society and demonstrating how strategic natural resources can influence both local and national development.

Bibliography

Documents

Rey Oil Research Institute Document Center, 24304
 Rey Oil Research Institute Document Center, 41198
 Rey Oil Research Institute Document Center, 181988
 Rey Oil Research Institute Document Center, 101978
 SACMA, 240-26754
 SACMA, 240-4676
 SACMA, 240-014783
 SACMA, 240-240-248
 SACMA, 0003-0002-040349-310
 SACMA, 0003-010318-310

SACMA, 2073157-240-240-240-240-2073157-240-240-240-240-240-240-240-240-231-2334

Books

- Atabaki, Touraj (2011), *Government and the Subordinates (The Rise and Fall of Modernity) Authoritarian in Turkey and Iran*, translated by Arash Azizi, Tehran: Qognoos. {In Persian}
- Atabaki, Touraj (1400), *History of the Subordinates: Essays in the Social and National History of Labor in Iran*, translated by Yousef Safari, Tehran: Cheshme. {In Persian}
- Ehsani, Kaveh (1402), *The Built Environment and the Formation of the Industrial Working Class (Social History of Labor in the Iranian Oil Industry, 1287-1320*, translated by Maral Latifi, Tehran: Shirazeh, Our Book. {In Persian}
- Department of Political Ideological Education, Headquarters of the Supreme Leader's Representative in the IRGC (1380), *Contemporary Political History of Iran, Islamic Revolutionary Guard Corps*. {In Persian}
- General Directorate of Archives, Documents and Museums of the President's Office (1387), *Oil during the Reza Shah Era; Revision of the Darcy Concession (1933 Agreement)*, under the supervision of Yaqoob Ajhand and others, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance; Printing and Publishing Organization. {In Persian}
- Ashraf, Ahmad and Ali Benoazizi (2008), *Social Classes, State and Revolution in Iran*, translated by Soheila Torabi Farsani, Tehran: Niloufar. {In Persian}
- Eftekhari, Yousef (1991), *Memories of the Past Era, 1920-1990*, edited by Kaveh Bayat and Majid Tafreshi, Tehran. {In Persian}
- Pakdaman, Naser (1970-1980), *Economic Issues of Iran, Agriculture, Carpet Weaving, Oil*, Tehran: University of Tehran. {In Persian}
- Group Research: Jami (1933), *The Past is the Light of the Future*, Tehran: Niloufar. {In Persian}
- Pirnia, Hossein (1931), *Ten Years of Effort to Preserve and Expand Iran's Rights in Oil, 1950-1952*, Tehran: chapkhane daneshgah. {In Persian}
- Talbot Wilson, Arnold (2015), *Wilson's Travelogue in Southwest Iran*, translated and annotated by Ali Mohammad Saki, edited by Faribars Saki Mehr, Khorramabad: Shapurkhast. {In Persian}
- Daryabandari, Najaf (2015), *Young Years and Politics; Memoirs of Najaf Daryabandari*, by Hossein Mirzaei, Tehran: Abadan. {In Persian}
- Raein, Esmail (1979), *Secrets of the Sedan House*, Tehran: Amir Kabir. {In Persian}
- Ronaq, Mohammad Taher (1995), *History of the Suleiman Mosque and its Untold Stories*, rewritten text: Abdul Majid Alavi Shushtari, Ahvaz: Marefat, 2015. {In Persian}
- Ronasi, Ahmad (1994), *Nationalization of the Oil Industry Across Iran*, France: Paris. {In Persian}
- Rahbarian, Mike (2016), *The Mystery of Oil and Regime Change in Iran*, USA: Sherkat Ketab. {In Persian}
- Saten, Elwal (1993), *Oil of Iran*, translated by Reza Rais Tusi, Tehran: Saberlin.

291 Abstract

- Shamloo, Ahmad (2007), Friday Book , Volume 1, University of Michigan: Maziar, from 36-33. {In Persian}
- Shamshiri, Mehdi (2011), Five Historical Assassinations, Paving the Way for Mossadegh's Presidency , Amazon Netherlands. {In Persian}
- Shodran, Benjamin (1973), The Middle East, Oil and the Great Powers , translated by Abdolhossein Sharifian, Tehran: Franklin. {In Persian}
- Abbasi Shahni, Danesh (1975), History of the Soleiman Mosque, Tehran: Hirmand. {In Persian}
- Issawi, Charles (1989), Economic History of Iran in the Qajar Period , translated by Yaghoub Ajjhand, Tehran: Gostareh. {In Persian}
- Fateh, Mustafa (1985), Fifty Years of Iranian Oil , Tehran: sherkate sahami chehr. {In Persian}
- Fateh, Mustafa (1985), Fifty Years of Iranian Oil , Tehran: Alam. {In Persian}
- Fakhimi, Qobad (1988), Thirty Years of Iranian Oil, From Nationalization to the Islamic Revolution , Tehran: Mehrandish. {In Persian}
- Farmanfarmaian, Manouchehr and Rukhsan Farmanfarmaian (1988), Blood and Oil , translated by Mehdi Haghighatkah, Tehran: Qognoos. {In Persian}
- Katouzian, Mohammad Ali (1999), Mossadegh and the Battle of Power in Iran , Tehran: Markaz. {In Persian}
- Lohsaizadeh, Abdol Ali (2004), Sociology of Abadan ,Tehran: Kianmehr. {In Persian}
- Mahmoudi, Jalil and Naser Saeedi (2002), The Desire of a Long Rise , Tehran: Ghatre. {In Persian}
- Mostofi, Arman (2022), I Decide , America: Book Company. {In Persian}
- Motaghedi, Robabeh (2019), Oil and Life: The Impact of the Oil Industry on Social Developments in Oil-Prone Areas (1287-1304 Solar) , Tehran: Ministry of Oil, General Directorate of Public Relations. {In Persian}
- Makki, Hossein (2018), The Black Book , The Years of the Revolution from March 9, 1952 to August 1, 1953, Vol. 1, Tehran: Elmi. {In Persian}
- A selection of government documents by Abdolhossein Mirza Farmanfarma (2015), Kermanshah Chiasarkh Oil: Through the efforts of Mansoureh Al-Vahdiyeh (Nizam Mafi), Mansoureh, Ismail Shams, Saeed Rouhi, Tehran: Tarikh Iran. {In Persian}
- Movahed, Mohammad Ali (2010). The troubled sleep of oil and Dr. Mossadegh and the national movement of Iran, Tehran: Karnameh. {In Persian}
- Mizani (Javanshir), Farajollah (2010), The epic of 23 Tir , Tehran: Chavoshan Nozaei Kabir. {In Persian}
- Negahban, Abdol Amir (2017), Important information about the natural and agricultural conditions of Khuzestan, Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the National Assembly. {In Persian}
- Waterman, Peter (1979), Workers in the Third World, translated by R. Mann, Tehran: Shura. {In Persian}

- Vaziri, Shahrokh (2000), *Oil and Power in Iran (from the Qanat to the Pipe)* , translated by Morteza Saeqeb far, Tehran: Ata'i. {In Persian}
- Vatankhah, Mostafa (1380), *Historical Obstacles to Underdevelopment in Iran* , Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. {In Persian}
- Valizadeh, Iraj (1391), *Anglo and Bungalow in Abadan* , Tehran: Simia Honar. {In Persian}
- Wilson, Arnold (1363), *Wilson's Travelogue or Political and Economic History of Southwest Iran*, translated by Hossein Saadat Nouri, Tehran: Vahid. {In Persian}
- Flor, Willem (1401), *The Working Class and Industry in Iran 1229-1320*, translated by Reza Azin, Bushehr: Khaze. {In Persian}
- Halliday, Fred (1358), *Dictatorship and the Development of Capitalism in Iran*, translated by Fazlollah Nikayin, Tehran: Amir Kabir. {In Persian}
- Yaghoubi nejad, Ali (1373), *The Oil Chief* , Tehran: Yadvareh Ketab. {In Persian}

Latin sources

- Abdullaev, Zakir Zuifugarovich(1968), *Formirovanie Rabochego Klass Irana*, Baku: Nauka.
- Atabaki, Touraj (), *Indian Migrant Workers in the Iranian Oil Industry 1908–1951 Comparative Social Histories of Labor in the Global Oil Industry*, 198, In *Working for Oil*, Touraj Atabaki, Elisabetta Bini and Kaveh Ehsani.
- Atabaki, Touraj (2013), "From 'Amaleh (Labor) to Kargar (Worker): Recruitment, Work Discipline and Making of the Working Class in the Persian/Iranian Oil Industry." *International Labor and Working-Class History*, no. 84.
- Ansari, Mostafa (1905), *The History of Khuzistan, 1878-1925*, University of Chicago.
- Bharier, Julian (1971), *The Economic Development of Iran: 1900-1970*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Bamberg, James (1994), *The History of British Petroleum—Volume 2: The Anglo-Iranian Years, 1928–1954*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crinson, Mark (1997), *Abadan: planning and architecture under the Anglo-Iranian Oil Company*, *Planning Perspectives*, 12, no 3.
- Ferrier, Ronald (1982), *The History of the British Petroleum Company*, Vol. 1.
- Zagagi, Nimrod (2018), *The Oil of Abadan (1908-1951): Imperialism and oil*. PhD diss. Tel Aviv University.
- Longhurst, Henry (1959), *Sidgwick and Jackson: Adventure in Oil*, London.
- Thomson, George (1931): *British Petroleum Archive, Abadan in its Early Days*, Naft, 7(4), ARC 176326.
- Wilson, Arnold (1941), *SW. Persia, A Political Officers Diary*, London: Oxford University Press.
- Williamson, J.W. (1927), *In A Persian Oil Field. A Study in Scientific and Industrial Development*. London: Ernest Benn.

293 Abstract

Wilson to Cox, September 15, 1910; Lamb to Captain L.B.H. Haworth, March 29, 1911, BNA, FO/460/3.

Mortaheb, Reza (2020), Building The Petro-Police Oil Capitalism, Imperialism, And The Making of Abadan, 1908-1933.

Articles

Abrahamian, Yervan (2005), "The 1953 Coup in Iran", Collection of articles from the conference on the experience of the Mossadegh government in the future prospects of Iran, edited by Houshang Keshavarz Sadr and Hamid Akbari, Pazhan.

Afajan, Sarhan (1402), "Review of labor activity In Iran, some notes on the strike at the Vatan factory in 1931", translated by Erfan Aghaei and Heyman Rahimi, Naghde Eghtesade Siasi, May 1402.

Atabaki, Touraj (2016), "Away from the homeland, in a new homeland", translated by Shahram Gholami, Majale Mardobnameh, No. 1, from 11 to 42.

Motaghedi, Robabeh, Mohammad Amir Sheikh Nouri and Touraj Atabaki (2013), "The Oil Industry and Demographic and Occupational Change in the Oil-Prone Areas of Southern Iran", Journal of Social History Research, Institute for Humanities and Social Studies Cultural, Year 3, Issue 2.

Bayat, Kaveh (2005), "Alongside, or Dismissed from the Workers of Iran: (Abadan, May 1929)", Majale goft o goo, Issue 44, pp. 69-86.

Chand Khabeer (1955), Literature and Languages, Yaghma Magazine, June 1330, No. 37, from 142 to 148.

ibid, Farvardin 1330, No. 35, from 47 to 48.

Keshtmad, Nahid and Shams al-Din Amrai (2015), "A Study of the Darcy Oil Contract on Basis of Newly Found Documents", Publication: Tarikhname Kharazmi's, Year 2, Issue 8, from 89 to 108.

Newspaper

Iran Workers' Newspaper, 12/21/1328, Issue 81.

Neday Junob Newspaper, 1328 and 1329, Issue 4.

Akhbar Hafta Newspaper, 05/13/1329, No. 195.

Miscellaneous

The Articles of Association of the National Iranian Oil Company, 09/05/1331, No. 13960.

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس (۱۳۳۲-۱۲۸۷ ش/ ۱۹۵۳-۱۹۰۸ م)

مریم بلندی*

کاظم میقانی**، فؤاد پورآرین***، میرهادی حسینی****

چکیده

در چرخه صنعت نفت، سرمایه‌گذاری بر روی نیروی انسانی و جذب کارکنان هدف‌گذاری شده و همواره به صورت جدایی‌ناپذیر، این صنعت را تحت تأثیر قرار می‌دهد. با کشف نفت در مسجدسلیمان (۱۲۸۷ ش/ ۱۹۰۸ م) و ساخت پالایشگاه آبادان، استخدام گسترده نیروی کار به یکی از جدی‌ترین چالش‌های شرکت نفت ایران و انگلیس بدل شد و جمعیتی متشکل از اقوام و ملیت‌های مختلف با جایگاه اجتماعی و شغلی متفاوت در جنوب ایران شکل گرفت.

نیروهای ایرانی که با صنعت نفت آشنا نبودند، عمدتاً در مشاغل غیرتخصصی مشغول شدند، در حالی که نیروهای خارجی در مشاغل فنی و نیمه‌فنی شرایط بهتری داشتند. با افزایش استخدام نیروی غیرایرانی، ایرانی‌سازی نیروی کار مطرح و با تمدید قرارداد در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م، جدی‌تر پیگیری شد.

* دانشجوی دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه خوارزمی، bolandi1388@gmail.com

** استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی (نویسنده مسئول)،
mighani@khu.ac.ir

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، fo.pour@khu.ac.ir

**** استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، hosseini@khu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

این نوشتار به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد معتبر، خاستگاه اجتماعی و هویت ملی کارکنان شرکت نفت ایران و انگلیس در سال‌های ۱۲۸۷-۱۳۳۲ ش/۱۹۰۸-۱۹۵۳ م را بررسی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد هویت ملی کارکنان با مواد قرارداد داری مغایرت داشته و آموزش و اعتراضات داخلی، ایرانی‌سازی تدریجی نیروی کار را به دنبال داشته است.

کلیدواژه‌ها: ایران، انگلیس، دوره پهلوی، شرکت نفت ایران و انگلیس، نیروی کار، ملیت.

۱. مقدمه

پس از اعطای امتیاز نفت داری در سال ۱۲۸۰ ش/۱۹۰۱ م. که به شکل‌گیری شرکت نفت ایران و انگلیس منجر شد، این شرکت به عنوان بزرگترین سازه صنعتی و مدرن ایران، برای استخراج، تصفیه و صدور نفت و فرآورده‌های آن، احتیاج به کارگر و متخصص داشت؛ از این رو با پرداخت حقوق مناسب، کارگران ایرانی را از نقاط مختلف کشور به مناطق نفت‌خیز جنوب جذب کردند. بنابراین در زمانی که بخش بزرگی از جمعیت فعال کشور در کشاورزی مشغول بودند، صنعت نفت طی چنددهه، موجبات شکل‌گیری طبقه کارگر صنعتی و همچنین دوره تحولات ساختاری در جامعه ایران را فراهم کرد.

با دوره توسعه سریع بخش صنعت تولید و پالایش نفت در سالهای سال ۱۲۸۷ ش/ ۱۹۰۸ م. به بعد، انبوه مردم بیکار و فقیر ایران به‌عنوان کارگر به شرکت نفت سرازیر شدند؛ به گونه‌ای که با در نظر گرفتن سیاست دولت انگلیس در جایگزین ساختن نفت به جای زغال سنگ در سالهای آغازین جنگ اول جهانی، خواه‌ناخواه تعداد کارگران شرکت افزایش یافت و این افزایش شامل کارگران ایرانی و غیرایرانی شد. (معتقدی، شیخ نوری و اتابکی، ۱۳۹۲: ۱۳۲)

در حدود سال ۱۲۸۹ ش/ ۱۹۱۰ م، ۲۴۶۰ نفر نیرو در شرکت نفت ایران-انگلیس مشغول به کار بودند که تعداد ۵۷۶ نفر آنها نیروی خارجی و مابقی ایران بودند. (Abdollaev, 1968: 212) این تعداد از ۱۲۸۹ تا ۱۳۱۹ ش/ ۱۹۱۰ تا ۱۹۳۲ م، به ۱۰۳۴۳ نفر ایرانی، ۱۴۲۰ نفر هندی، ۷۴۴ نفر اروپایی و ۲۳۴۶ نفر از سایر کشورها بالغ شد.^۱ (فلور، ۱۴۰۱: ۱۱۴) تا سال ۱۳۲۹ ش/ ۱۹۳۲ م، تعداد کارگران ایرانی از ۱۰۳۴۳ نفر به ۷۲۶۸۱ نفر، کارگران هندی از ۱۴۲۰ نفر به ۱۷۴۴ نفر، اروپایی از ۷۴۴ نفر به ۲۷۲۵ نفر و سایر کشورها از ۲۳۴۶ نفر به ۳۴ نفر بالغ شد. (اتابکی، ۱۴۰۰: ۲۱۷ به نقل از (bamberg, 1994: 170)

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۲۹۷

ساخت پالایشگاه، انبار و تأسیسات کشتیرانی نیازمند مشارکت مستقیم عده زیادی از جمله کارگران یدی و نیمه ماهر گرفته تا کارشناس ماهر، مهندسان، شیمی دانها و دانشمندان، کارگران رده پایین، حسابداران و مدیران در امر تولید بود. این کار همچنین نیازمند عده زیادی خدمتکار، آشپز، راننده، نگهبان، فروشنده فروشگاه، پرستار و غیره بود که می بایست در بخش پشتیبانی، مشغول به کار شوند تا امکان افزایش تعداد کسانی را که در بخش تولید فعال بودند فراهم آورند؛ در نتیجه جمعیت شهری آبادان رشد چشمگیری کرد به نحوی که تا سال ۱۳۰۳ ش / ۱۹۲۵ م، دست کم ۱۵ هزار نفر تازه وارد به شهر آمدند که مستقیم در استخدام شرکت نفت بودند. (احسانی، ۱۴۰۲: ۳۵۷) روند مهاجرت در سال ۱۳۱۵ ش / ۱۹۳۷ م. جمعیت ساکن در مناطق نفتی را به حدود ۶۰,۰۰۰ ایرانی و ۹۵۰ اروپایی رساند. (Admiralty Fleet Orders, 1945: 496-500)

با شروع جنگ دوم جهانی، شهرهای آبادان و مسجد سلیمان، رشد سریع جمعیت و نیروی انسانی را تجربه کردند. در حالی که شرایط آبادان و به طور کلی خوزستان چندان خوب نبود اما نسبت به بسیاری از نقاط کشور که شرایط قحطی حاکم بود بهتر بود و کارگران ایرانی بیشتری را به خود جذب کرد.

مرداد ۱۳۲۰ / آگوست ۱۹۴۱ م، شرکت نفت، ۲۶۲۷۱ کارگر در آبادان استخدام کرد و در سال ۱۳۲۲ ش / ۱۹۴۳ م. تخمین زده شد که جمعیت شهر به حدود صد هزار نفر رسیده است.

در سال دوم جنگ که معلوم شد نفت ایران باید مقادیر زیادی فرآورده های نفتی را برای متفقین تهیه نماید توسعه شرکت دوباره آغاز شد و دولت های انگلیس و آمریکا تصمیم گرفتند که لوازم کار را به ایران ارسال دارند. این توسعه عملیات دربردارنده استخدام کارکنان جدید بود که با عجله زیاد برنامه جنگی را به اتمام رسانند و در همان حال بر عده کارکنان ایرانی شرکت افزوده شد. (شهنی، ۱۳۷۴: ۱۸۳) تا پایان جنگ دوم جهانی، حدود ۶۵۴۶۱ کارگر در پالایشگاهی که تا آن زمان بزرگترین پالایشگاه جهان محسوب می شد، استخدام شدند. (Zagagi, 2018: 223)

در زمینه ملیت کارکنان شرکت نفت جنوب مطالعات انگشت شماری صورت گرفته است؛ مصطفی فاتح، الول ساتن، ویلسون و ... در خلال نوشته های خود به ساختار انسانی شرکت نفت توجهاتی داشته اند؛ فاتح در پنجاه سال نفت ایران، در قسمت های متعددی به بحث ملیت و استخدام نیروهای انسانی ایرانی و خارجی پرداخته است.

تقریباً ۲۰ سال است که رویکرد نسبتاً جدیدی به مطالعات تاریخ نفت ایران آغاز شده است که تحت تأثیر رویکردهایی در تاریخ‌نگاری و جامعه‌شناسی آکادمیک غربی با عنوان «تاریخ‌نگاری اجتماعی» (Social Historiography)، «تاریخ از پایین» (History from Below) و «جامعه‌شناسی فرودستان» (Subaltern Approach) است. تورج اتابکی، کاوه احسانی، ربابه معتقدی و چند تن دیگر از پژوهشگران ایرانی، پیش‌تاز در این گفتمان هستند. تاریخ‌نگاران تاریخ اجتماعی صنعت نفت در ایران، تمرکز اصلی پژوهشی خود را بر مطالعه نقش‌آفرینی طبقات حاشیه‌ای و فرودست این صنعت معطوف می‌کنند. در ذیل به یکی از آثار متعدد هر یک از این افراد اشاره می‌شود:

۱. اتابکی، تورج (۱۴۰۰)، تاریخ فرودستان: جستارهایی در تاریخ اجتماعی کارگری و ملی ایران، ترجمه یوسف صفاری، تهران: چشمه.

تورج اتابکی، پژوهشگر ارشد پژوهشکده تاریخ اجتماعی و استاد کرسی تاریخ اجتماعی خاورمیانه و آسیای مرکزی در دانشگاه لیدن هلند، با چندین جستاری که در کتاب تاریخ فرودستان ارائه کرده، به ترسیم جایگاه اجتماعی طبقه کارگر و اثرگذاری آن در تحولات سیاسی-اجتماعی دوران معاصر پرداخته است. وی در بخش کار و کارگر در صنعت نفت ایران در تلاش است که دورنمایی از تاریخ ملی در صنعت نفت ایران عرضه کند.

۲. احسانی، کاوه (۱۴۰۲)، محیط مصنوع و شکل‌گیری طبقه کارگر صنعتی: تاریخ اجتماعی کار در صنعت نفت ایران (۱۹۰۸م-۱۹۴۱/۱۲۸۷-۱۳۲۰ ش)، ترجمه مارال لطیفی، تهران: شیرازه کتاب ما.

کاوه احسانی، پژوهشگر حوزه نفت و استاد دانشگاه دوپل (Depaul) در آمریکا، در کتاب نامبرده، به تاریخ‌نگاری اجتماعی نیروی کار در صنعت نفت ایران به محوریت آبادان در سالهای ۱۳۲۰-۱۲۸۷ ش/۱۹۴۱-۱۹۰۸ م، طبقات و اقشار مختلفی که در این صنعت مشغول به کار شدند، مشکلات، تقابل زندگی کارکنان ایرانی و خارجی و تفاوت امکانات و شرایط رفاهی آنان پرداخته است. یکی از دلایل ارزش‌مندی محیط مصنوع، استفاده نویسنده از تاریخ مستند شرکت BP (British Petroleum) به قلم فریر (Ronald Ferrier) و بمبرگ (James Bamberg) و آرشیو این شرکت است.

۳. معتقدی، ربابه (۱۳۹۸). نفت و زندگی: تاثیر صنعت نفت بر تحولات اجتماعی مناطق نفت خیز (۱۲۸۷-۱۳۰۴ شمسی). تهران: وزارت نفت، اداره کل روابط عمومی.

کتاب ربابه معتقدی، پژوهشگر حوزه نفت و عضو هیئت علمی مرکز اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، برگرفته از رساله دکتری وی با عنوان «تأثیر صنعت نفت بر تحول حیات اجتماعی فرودستان مناطق نفت خیز جنوب ایران ۱۳۰۵-۱۲۸۷ ش» با راهنمایی تورج اتابکی است. وی در فصول دوم، هشتم و دهم به مسائلی پیرامون تحول جمعیتی، استخدام و آموزش کارگران صنعت نفت پرداخته است.

از دیگر آثار، مقاله «صنعت نفت و تحول جمعیتی و شغلی در مناطق نفت خیز جنوب ایران» اثر اتابکی، شیخ نوری و معتقدی است. پژوهشگران مذکور، که سالیان درازی در حوزه تحقیقات تاریخ اجتماعی فعالند، اطلاعات مفیدی را در رابطه با نیروهای انسانی شاغل شرکت نفت، بصورت مشترک تألیف کرده‌اند.

تحقیق پیش رو با استفاده از آمار و اطلاعات ثبت شده در اسناد و منابع ایرانی و لاتین، به مبحث ملیت و خاستگاه اجتماعی کارکنان شرکت نفت ایران و انگلیس پرداخته است؛ حدود و نقطه تمرکز مکانی، زمانی و موضوعی این پژوهش، ملیت نیروهای انسانی شاغل در مناطق نفت خیز جنوب ایران مانند آبادان و مسجدسلیمان، از آغاز کشف نفت (۱۲۸۷ ش/ ۱۹۰۸ م)، تا پس از ملی شدن صنعت نفت (۱۳۳۲ ش/ ۱۹۵۳ م) است.

وجه تمایز این پژوهش، استفاده از اسناد نویافته پالایشگاه آبادان بوده که به پژوهشگاه نفت ری، جهت اسکن، فهرست نویسی و ثبت، منتقل شده است. رجوع به پرونده‌های پرسنلی موجود در پژوهشگاه، نگاهی نسبتاً ویژه و اختصاصی به خاستگاه نیروهای انسانی شاغل در صنعت داده است. به نظر می‌رسد مبحث ملیت کارکنان، کمتر به عنوان زمینه تحقیق مستقل، مورد توجه صاحب نظران و کارشناسان تاریخ اجتماعی نفت قرار گرفته است. از این رو، اهمیت موضوع مورد بحث و تبیین مسئله مورد نظر از چشم‌انداز تاریخی، ضرورت پژوهش مورد نظر را موجب شده که حاصل آن روشن شدن بخش کمتر پرداخته شده تاریخ نفت است.

۲. دسته‌بندی مشاغل

سه ماده از قرارداد نفتی میان ایران و ویلیام ناکس دارسی، به نیروهای انسانی مربوط می‌شود. ماده پنجم این قرارداد مربوط به حق داشتن مهندسانی از جانب شرکت نفت بود. (اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور، ۱۳۷۸: ۶-۱۵) براساس این بند، طرح‌ریزی و نقشه کار گذاشتن لوله‌ها با مهندسان صاحب امتیاز خواهد بود. مطابق مندرجات بند هشتم، صاحب امتیاز، باید یک یا چند نفر از اهل خبره را به منظور تفتیش برای کشف معادن نفت بفرستد؛ اما ماده دوازدهم بر تابعیت ایرانی کارگران شرکت نفت تأکید داشت. در بخشی از این بند آمده است: «عمله و فعله که در تأسیسات فوق کار می‌کنند، باید رعیت اعلی حضرت شاهنشاه باشند، به استثنای اجزای علمی، از قبیل مدیر و مهندس و عماق و مباشرین». (همان: ۱۱)

۱.۲ مشاغل فنی

جذب نیروی کار برای شرکت نفت ایران از همان ابتدا یک چالش بود چرا که صنعت‌گر آموزش‌دیده‌ای در این منطقه وجود نداشت که شرکت بتواند او را استخدام کند؛ (Calcutta, 1926, L/PS/20/CS23) از این رو اولین گروه مهندسان حفار لهستانی و انگلیسی به همراه رینولدز (G. B. Reynolds)، کارشناس انگلیسی نفت وارد قصر شیرین شدند. (موحد ۱۳۹۴: ۶۰) در تمام دوره امتیاز دارسی، سیاست شرکت نفت مبنی بر این بود که کارمندان ارشد را از میان انگلیسی‌ها و بعضاً اروپایی یا از اهالی امریکای شمالی انتخاب کند.^۲ (احسانی، ۱۴۰۲: ۳۵۵) مهندسان حفاری، کارشناسان فنی و زمین‌شناسان اروپایی یا امریکایی به ویژه متخصصان انگلیسی، اسکاتلندی، پرتغالی، کانادایی (ساکما، ۱۴۷۸۳: ۲۴۰)، بازرسان ترک، معاونان و پزشکان هندی، (منتخبی از اسناد حکومتی عبدالحسین میرزا فرمانفرما، ۱۳۹۴: ۱۳) چین، پرتغال و ارمنستان در این عملیات حضور داشتند. (Longhurst, 1959: 46)

مشکل جذب نیروی متخصص، منحصر به شرکت نفت نبود؛ زمانی که شرکت با کمک اعراب و شیخ خزئل شرکت نفت را اداره می‌کرد نیز کارکنان فنی، اداری و بازرگانی شرکت، انگلیسی‌ها بودند. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۷۵-۱۷۴) شیخ خزعل و کارگزاران محلی، حتی برای ساخت‌وسازهای شرکت، مجبور به استخدام خشت‌کاران و سنگ‌تراشانی از بصره شدند؛ (Calcutta, 1926, L/PS/20/CS23) به گزارش کنسولگری ایران در بصره، در مؤسسات شرکت نفت آبادان، ۸۰ نفر منشی و ۲۰۰ نفر کارگر از اتباع بین‌النهرین، ۵۵۰ نفر

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۰۱

منشی هندی و ۱۳۰ نفر منشی ایرانی مشغول به کار بودند.^۳ (اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور، ۱۳۷۸: ۱۶-۱۵)

پالایشگاه نفت آبادان در سال ۱۹۰۸ م، توانست به سرعت هزاران متخصص و کارگر انگلیسی، ایرانی و تعداد قابل ملاحظه‌ای مدیر و کارشناس فنی را به خود جذب و در آبادان استقرار دهد. (Admiralty Fleet Orders, 1945:500)

با تأسیس شرکت نفت ایران و انگلیس، کار در دفتر بمبئی به سرعت افزایش یافت (اتابکی، ۱۴۰۰: ۲۱۷) و نخستین دسته از مهاجران هندی، یا از طریق کارگزار واسطه در هند یا با هماهنگی شرکت نفت برمه، مستقیماً از پالایشگاه رانگون به ایران انتقال یافتند. (اتابکی، ۱۴۰۰: ص ۲۱۷ به نقل از: Thamson, 1931, p. 15) در هندوستان، شرکت تجاری هندی و انگلیسی «شو والاس»، کارگزار واسطه جذب کارگر برای شرکت نفت بود و شرکت «استریک اسکات» (Strick. Scott)، نمایندگی آن را در ایران به عهده داشت. (اتابکی، ۱۴۰۰: ۲۱۷) این شرکت‌ها از آغاز کشف نفت تا سال ۱۳۰۳ ش/ ۱۹۲۴ م، کلیه امور استخدامی شرکت نفت را بر عهده داشتند؛^۴ (ولی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۹۳؛ عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۷۳)

کارگران نیمه‌فنی بیشتر از شبه قاره هند استخدام می‌شدند؛ (احسانی، ۱۴۰۲: ۳۵۵)؛ آنها در استخراج و پالایش نفت مهارتی نداشتند، اما در کارهای نیمه‌فنی مانند لوله‌کشی، جوش‌کاری، حمل‌ونقل مهارت داشتند. (رونق، ۱۳۹۴: ۲۰۴) حتی پیش‌خدمت‌ها و آشپزها نیز هندی و پاکستانی بودند. (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۲۸)

پیشینه حضور استعماری بریتانیا در هندوستان، باعث شده بود هندی‌ها با پیشینه کار در مراکز صنعتی آشنا شده و بیش از ایرانی‌ها آماده حضور در شرکت نفت باشند. کشف نفت و ساخت پالایشگاه در برمه (۱۲۶۴ ش/ ۱۸۸۶ م)، طیفی از کارگران را با عنوان کارگران نفت در هندوستان بر سر کار آورده بود؛ به نوشته ویلسون، انگلیسی‌ها هندی‌ها را «شاگردان مستعدی» می‌دانستند که تاحدی از معلمان انگلیسی خود آموزش‌هایی چون تقسیم کار و بازده اقتصادی را فراگرفته بودند؛ (ویلسون، ۱۳۹۴: ۴۱) همچنین به جهت توانایی صحبت به زبان انگلیسی، برای کارهای دفتری، گزینه مناسب‌تری بودند. کارکنان هندی مطیع‌تر بوده^۵ و اگر اعتراضی می‌کردند به سهولت به خدمت آنها خاتمه داده می‌شد. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۷۵-۱۷۴) حضور کارگران هندی در شرکت نفت به قدری

مهم بود که انگلیس از استخدام کارگران فنی هندی در ارتش این کشور، در آغاز جنگ اول جهانی ممانعت به عمل آورد.^۶ (اتابکی، ۱۳۹۵: ۲۱-۲۰)

افزایش تولید و همچنین وظایف اضافی مربوط به جنگ دوم جهانی، موجب افزایش تعداد کارگران فنی خارجی که اکثریت آنها هندی بودند شد. (همان: ۲۶) در اسفند ۱۳۲۰/مارس ۱۹۴۲، در پی فتح برمه توسط ژاپن، بسیاری از کارگران هندی و اروپایی شرکت نفت برمه وارد آبادان شدند. (ساتن، ۱۳۷۲: ۱۴۰)

به نوشته فرمانفرمائی‌ان، شرکت تنها به ۱۵۰ نفر نیاز داشت اما مقامات بالای آبادان همه انگلیسی بودند؛ به زعم وی، این افزایش احتمالاً برای فرار از جنگ بوده است. (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۷۷: ۱۵۳) پس از بازگشایی مسیر دریای مدیترانه در پی پیروزی متفقین در تونس در اردیبهشت ۱۳۲۲/می ۱۹۴۳ و حمله به سیسیل در جولای همان سال، تقاضا برای استخدام بیشتر شد. شرکت دریافت که باید با نیروهای متفقین، بر سر نیروی کار غیرفنی و فنی رقابت کند. در نتیجه مجبور شد شبکه استخدامی خود را گسترده و کارگران چک، لهستانی، یونانی و یهودی از فلسطین را استخدام کند. (Bamberg, 1994: 249)

۱.۱.۲ مسئله استخدام کارگران فنی ایرانی در شرکت نفت

مسئله استخدام کارگران و کارکنان ایرانی در شرکت نفت، از همان ابتدای راه‌اندازی شرکت، مورد اختلاف دولت ایران و شرکت نفت بود. (اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور، ۱۳۷۸: ۱۵-۶) شرکت نفت همواره ترجیح می‌داد کارگرانی از ملیتهای دیگر استخدام کند؛ به نظر روسای شرکت نفت، علاوه بر عدم تخصص ایرانیان در امور فنی، کار کردن با ایرانی‌ها با فرهنگی متفاوت از فرهنگ اروپاییان خیلی مشکل به نظر می‌رسید؛ (یعقوبی‌نژاد، ۱۳۷۳: ۲۵۰)

در سالهای آغازین، شرکت اغلب اجازه نمی‌داد حتی ایرانی‌های تحصیل‌کرده در رأس مشاغل حساس و حتی در مشاغلی مانند انبارداری، نظارت در ساختمان، تقسیم خواربار و ... که به سهولت انجام می‌شد قرار گرفته و فوت و فن استخراج نفت را یاد بگیرند.

معدود کارگران فنی ایرانی، عده‌ای «بنا» و «نجار» بودند که زیر دست هندی‌ها و انگلیسی‌ها مهارت‌های فنی آموخته بودند. افرادی که تاحدی با زبان انگلیسی آشنا بودند، به عنوان «منشی» و «میرزا» استخدام شده و سمت مترجمی داشتند. (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۲۸) اگر به یک ایرانی شغل نسبتاً مهمی می‌دادند باید کاملاً از وی اطمینان حاصل می‌کردند که در

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۰۳

جهت منافع آنها عمل کند.^۷ (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۹۴-۱۹۲) بنا به نظر ویلسون، ایرانی‌ها همواره خطری برای شرکت محسوب می‌شدند و با توانمند شدن آنها ممکن بود شرکت متضرر شود. (ویلسون، ۱۳۶۳: ۴۴) از دیگر عواملی که مانع افزایش تعداد ایرانی‌های فنی‌کار در شرکت نفت بود، طرز رفتار شرکت نفت ایران و انگلیس با کارمندان عالی‌رتبه ایرانی بود که باعث می‌شد زیر بار تحقیر انگلیسی‌ها نروند.^۸ ممانعت از حضور ایرانی‌ها به حدی بود که فریدالسلطنه^۹ ضمن مکاتبه‌ای با وزارت فواید عامه، در خصوص موضوع استخدام عمه‌جات هندی و چینی در آبادان و سایر تأسیسات شرکت نفت جنوب نوشته است: «به عقیده بنده از ۱۲ هزار و کسری عمه که در محل مشغول کار است، نمی‌توان قایل شد که ۵ هزار و کسری آن اشخاص مدرسه‌دیده و تحصیل‌کرده و مهندسین قابل هستند؟» (اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور، ۱۳۷۸: ۱۶-۱۵)

آمار کارگران سال ۱۳۰۵ ش/ ۱۹۲۶ م. حاکی از این است که نظر به اینکه مطابق ماده دوازدهم^{۱۰} قرارداد داری تمام کارگران باید ایرانی انتخاب می‌شدند، ایرانیان به مرور آموزش‌های فنی را زیر نظر اروپایی‌ها در کارگاه‌های مسجدسلیمان آموزش دیده و در کارگاه‌های دیگ بخار، نجاری، نصب و تعمیر، تعمیر وسایل الکترونیکی، نصب و ساخت ماشین‌آلات، آهنگری، ریخته‌گری و ... مشغول به کار شدند. (عباسی شهنی، ۱۳۹۴: ۱۶۵) این روند تا تمدید قرارداد در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م ادامه داشت. طبق ماده ۱۶ این قرارداد^{۱۱}، طرفین موافقت کردند که هر سال مستخدمین غیرایرانی کاهش و کارمندان و کارگرانی ایرانی افزایش یابند.

۲.۲ مشاغل غیرفنی

در سال‌های نخست فعالیت شرکت نفت، کارگران غیرفنی، عمدتاً از میان ایرانیان انتخاب می‌شدند؛ (احسانی، ۱۴۰۲: ۳۵۵) آنها نسبت به سایر ملیت‌ها، در فعالیت‌های نفتی حضور بیشتری داشتند (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۲۴۱) نیروهای ایرانی تا سال ۱۳۱۰ ش/ ۱۹۳۱ م، بیش از ۹۴ درصد کارگران شرکت نفت را تشکیل می‌دادند و فقط ۱۲/۱ درصد آنان جزو کارمندان بودند. (یعقوبی‌نژاد، ۱۳۷۳: ۱۸۱)

بیشتر، کارهای غیرفنی به ایرانی‌ها محول می‌شد؛ توجیه شرکت این بود که نیروهای فنی بین ایرانی‌ها یافت نمی‌شود و ناگزیر به جذب آنها از خارج است. (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۲۸) از این رو به جز مواردی که شرکت احتیاج به کادر فنی، اداری و ایجاد شبکه‌های لوله نفت،

گاز، آب و نیروی الکتریسیته داشت (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۲۴۱) و مواردی مانند بنایی، نجاری و نقاشی که اکثراً توسط کارگران فنی اصفهانی انجام می‌گرفت، ایرانی‌ها در کنار فعالیتهای ساخت جاده و نقل و انتقال، عمدتاً به عنوان کارگر غیرفنی در عملیات حفاری، به کار گمارده می‌شدند.

اغلب این کارگران که از روستاییان و عشایر بودند، بسته به فصل مهاجرت یا کشاورزی استخدام می‌شدند؛ در نتیجه تعداد کارگران غیرفنی، اغلب به صورت روزانه در نوسان بود و اغلب با فرا رسیدن فصل برداشت محصول، به زادگاه خود باز می‌گشتند.^{۱۲} (اتابکی، ۱۳۹۲: ۱۳۷-۱۲۱)

۱.۲.۲ رویه استخدام کارگران غیرفنی

شرکت از ابتدا دریافت که به کارگیری مستقیم جمعیت محلی، به عنوان کارگر غیرفنی بسیار پرمفعت است و برای جذب این نیروها از روش‌های مختلفی استفاده کرد. در آغاز به جهت استفاده از کارگر ارزان قیمت و رواج روحیه مصرف‌گرایی در سطح منطقه، به سرعت اقدام به استخدام کارکنان از قشر مولد روستایی کرد و با دستمزدهای کم و عادت دادن مردم به رفاه کاذب، به تدریج تحول منفی در جنبه‌های اقتصادی منطقه ایجاد کرد. از این‌رو تعداد بسیاری از روستاییان تولید را رها کرده و جذب شرکت نفت شدند. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۴۱۷)

در سال‌های آغازین کشف نفت، حکومت مرکزی نقشی در اداره امور نداشت و شرکت نفت، به وسیله خوانین بختیاری در مسجدسلیمان و شیخ خزعل در آبادان اداره می‌شد. (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۲۹-۴۲۵) خوانین بختیاری به معاملات شرکت کمک می‌کردند تا عشایر محلی خود را به عنوان کارگر استخدام کنند و مدیران شرکت، مستقیم و بدون واسطه با خوانین بختیاری سر و کار داشتند. (اتابکی، ۱۳۹۲: ۱۲۵-۱۲۴) رویه استخدام کارگران از طریق خان بختیاری و سرکارگران، تا زمان ساخته شدن پالایشگاه آبادان در اردیبهشت ۱۲۹۱ / می ۱۹۱۲ ادامه یافت. (اتابکی، ۱۴۰۰: ۲۱۱) به نوشته برلز (H.T.Burles)، مهندس معدن و زمین‌شناس بریتانیایی، تنها شرط استخدام آنان، جلب همکاری خان محلی با اعضای شرکت بود. وی در مورد وضعیت استخدام کارگران در منطقه دره‌بید نوشته است: «ساکنان عرب در حوالی، با کمک شیخ محلی، می‌توانند مشغول به کار شوند؛ بدون شک در ابتدا

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۰۵

مشکلاتی وجود خواهد داشت، اما با پرداختهای منظم و رفتار خوش، تعداد کافی می‌توان به‌دست آورد». (برلز، ۱۳۹۵: ۳)

شیخ خزعل دیرتر از خوانین بختیاری، با شرکت نفت در زمینه تأمین محافظ و کارگران محلی برای کار در تأسیسات نفت همکاری کرد (معتقدی، شیخ‌نوری و اتابکی، ۱۳۹۲: ۱۲۵) و ترجیح می‌داد از خدمات واسطه‌ای استفاده کند. (Wilson, 1941: 100) یکی از نگرانیهای وی، اغلب در مورد سیاست‌های استخدام در شرکت نفت بود (Lamb to Captain L.B.H. Haworth, March 29, 1911, BNA, FO/460/3)، زیرا مقامات شرکت نفت، گاهی از نگهداران قبایل به عنوان سرکارگر استفاده می‌کردند و با اعطای حقوق بیشتر، اقتدار شیخ خزعل را در میان قبایل تضعیف می‌کرد. (Letter to Black (apparently from Wilson), May 04, 1910, BNA, FO/460/3). جز این خزعل نگران بود که شرکت به خصوص در فصل برداشت خرما، آنها را به عنوان کارگر غیرفنی استخدام کند و دچار کمبود نیرو شوند. (Wilson to Cox, September 15, 1910; Lamb to Captain L.B.H. Haworth, March 29, 1911, BNA, FO/460/3)

۳. فرار ایرانی‌ها از تنگنای مالی به شرکت نفت^{۱۳}

همانطور که اقتصاد شکوفا و عرصه سیاسی لیبرال قفقاز و آسیای مرکزی، مهاجران بسیاری را جذب کرده بود، توسعه صنعت نفت در خوزستان نیز، موج مهاجرت فرودستان شهری و روستایی زیادی را به سوی مناطق نفت‌خیز جنوب به راه انداخت. به این ترتیب مسیر مهاجرت بسیاری از مردم محروم که تا این زمان به سوی کشورهای هند، روسیه و عثمانی بود، به جنوب ایران تغییر یافت. (اتابکی، ۱۳۹۰: ۶۲)

این صنعت، متمرکزترین شکل صنعت در ایران از نظر ملاحظات جغرافیایی و مالکیت را در بر می‌گرفت و از نظر نیروی کار صنعتی در خوزستان بود. (Bharier, 1971: 150-155) طی جنگ اول جهانی به علت نیاز مبرم انگلیس به نفت ایران، توسعه پالایشگاه و چندبرابر شدن تولید نفت (Ferrier, Volume, 1982: 659) خوزستان به مرکز اصلی صنعتی و کارگری تبدیل شد و بیشترین تعداد کارگران ایرانی و بزرگ‌ترین صنعت آن زمان تمرکز یافت. (میزانی، ۱۳۸۹: ۴)

تعداد بسیار بالای بیکاران و کسانی که در وضعیت بد اقتصادی به سر می‌بردند باعث شد همواره تقاضا برای استخدام در شرکت نفت زیاد و بازار رقابت برای ورود در این زمینه داغ باشد؛ (یعقوبی‌نژاد، ۱۳۷۳: ۳۰۲)

با وجود کوتاهی شرکت نفت در ارائه خدمات متناسب با جمعیت این منطقه و نامتناسب بودن راهها، مسکن و خدمات شهری، افراد زیادی از سر ناچاری، سختی کار را به فقر و بیکاری ترجیح دادند. (معتقدی، ۱۳۹۸: ۵۹-۵۶) اسنادی چند از درخواستهای مردم برای اشتغال در شرکت نفت پس از جنگ اول جهانی موجود است. (ساکما، ۱۴۶۵۱-۲۴۰) جذابیت‌هایی مانند دستمزد بیشتر، امنیت شغلی، انواع خدمات بهداشتی و رفاهی مانند بیمارستان، درمانگاه، آب آشامیدنی و ایجاد امنیت، دلخوشی بزرگی برای مهاجران بود. (اتابکی، ۱۳۹۲: ۱۲۸-۱۲۶)

در جنوب و غرب ایران، روند بیکاری برای مدت کوتاهی در طول ساخت راه‌آهن فراملی ایران جبران شد اما با اتمام پروژه راه‌آهن در سال ۱۳۱۶ ش / ۱۹۳۸ م، موج جدیدی از بیکاری، بویژه در نواحی غربی به وجود آمد. (احسانی، ۱۴۰۲: ۳۷۳)

با شروع جنگ دوم جهانی، هجوم بیکاران فراری از تنگنای جنگ، به حدی بود که در سال ۱۳۲۰ ش / ۱۹۴۲ م، تنها ۴۰ درصد نیروی کار، کارگران محلی خوزستانی بودند و باقی از دیگر نقاط ایران آمده بودند. بدین ترتیب شهرهای آبادان و مسجد سلیمان، رشد سریع جمعیت را تجربه کردند. (Zagagi, 2018: 223) هر چند که از اواخر سال اول جنگ، همانند شرایط سختی که در سایر نقاط کشور حاکم بود، آبادان نیز دچار تورم افسار گسیخته، کمبود مواد غذایی، پوشاک و سایر کالاها شد، (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۳۵-۴۳۴) اما به هر حال شرایط بهتری داشت و مانند جنگ اول جهانی، تعداد زیادی از بیکاران را به خود جذب کرد. (Zagagi, ibid) شرکت دورنمایی از خود نشان داده بود که مردم علاقمند بودند شماره کارگری یا کارمندی خود را بر روی جیب لباس کارشان نصب کنند. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۹۲)

۴. خاستگاه جغرافیایی کارگران ایرانی

در سالهای آغازین استخراج نفت، استخدام نیروها محدود به نقاطی بود که شرکت نفت در آنجا کار می‌کرد. (فاتح، ۱۳۸۴: ۲۰۷-۲۰۶) با لزوم تأسیس پالایشگاه، شرکت نیاز به افزایش

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۰۷

نیرو پیدا کرد. از این رو با سیاست افزایش دستمزد و ایجاد انگیزه برای بیکاران، اقدام به استخدام کارگر از سایر ایالات و مناطق اطراف کرد. (اتابکی، ۱۳۹۲: ۱۲۵)

نخستین منبع کارگران ایرانی شرکت نفت، دهقانان بودند؛ (وطن خواه، ۱۳۸۰: ۳۳۸-۳۳۷) به ویژه دهقانان روستاهای اطراف اصفهان که اغلب زمین زراعی نداشته و بیش از ۱۵۰۰ نفر از کارگران شرکت نفت را شامل می شدند. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۷۳) حتی بعضی از دهقانانی که دارای شغل بوده و روی زمین های کشاورزی و باغ ها کار می کردند، به دلیل ظلم و ستم مأموران حکومت، به مناطق نفت خیز روی آورده و در شرایط سخت شرکت نفت از جهت مسکن، بهداشت، ایمنی و حقوق ماهانه مشغول کار شدند. کشاورزان و صنعتگران اصفهانی، شهرکردی، چهارمحالی و یزدی، با قاطر از راه ایذه و مال میر به مسجد سلیمان روی آورده و کشاورزی و صنعتگری را رها می کردند تا در شرکت نفت به اشتغال فرآشی، باغبانی، کارگری ساده و رفتگری استخدام شوند. (یعقوبی نژاد، ۱۳۷۳: ۳۰۲؛ عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۹۲) همچنین در میان اسامی کارگران نفت ارائه شده در کمیسیون عرایض، نام کارگرانی از بهبهان، تهران، مشهد، تنگستان، کرمانشاه، بوشهر، شیراز و حتی ایالات مازندران و گیلان به مناطق نفتی جنوب به چشم می خورد. (معتدی، ۱۳۹۸: ۵۹)

بسیاری از کارگران عرب شاغل در شرکت نیز از دهقانان بی زمینی بودند که معمولاً در نخلستان های شیخ خزعل کار می کردند. (Ansari 1905: 249)

منبع دیگر کارگران شرکت نفت، عشایر بودند. آنها در آغاز جنگ اول جهانی، اولین گروه کارگرانی را تشکیل می دادند که به مراکز مهم نفت خیز آبادان، مسجد سلیمان، اهواز و خرمشهر روی آوردند. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۷۲) این دسته از میان طوایف عرب خوزستان و چادر نشینان بختیاری کوهستان های اطراف استخدام شده و در آبادان ساکن می شدند؛ (Admiralty, 1945: 496-500) بسیاری از عشایر به عنوان بخشی از سیاست های متمرکز سازی دولت در دهه اول قرن ۱۴ ش، مجبور به یکجانشینی شده و اغلب در صنعت نفت اشتغال یافتند. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۴۰۱-۴۰۰) آنها محصولات، گله ها و شیوه زندگی سنتی خود را به نفع صنعتی مدرن به رهبری بیگانگان ترک کردند. (Ferrier, 1982: volume 1, 275)

خوانین بختیاری به معاملات شرکت کمک می کردند تا عشایر محلی خود را به عنوان کارگر استخدام کنند بخصوص که کارگران موظف بودند بخشی از دستمزد خود را توسط کدخدایان به خوانین بدهند. (ویلسون، ۱۳۶۳: ۶۳) از میان همین عشایر بود که شرکت نفت ایران و انگلیس اولین کارگران غیرفنی خود را استخدام کرد؛ آنها به دلایلی چون

خشکسالی، با رضایت خان ایل اجازه ماندن در شرکت نفت را داشتند. (اتابکی، ۱۴۰۰: ۴۰۹)

بنا بر آنچه گفته شد دهقانان و عشایر، غالباً در برابر مزد برای این شرکت کار نمی‌کردند، بلکه اربابان آنها، به علت ارتباط تنگاتنگی که با کارگزاران شرکت داشتند، آنها را وادار به کار می‌کردند. (وطن‌خواه، ۱۳۸۰: ۳۳۷)

منبع دیگر که از اقلیم‌های مختلف به این مناطق روی آوردند بازاریان و کسبه شوشتری، دزفولی و اصفهانی بودند که جهت درآمد بیشتر به مسجدسلیمان روی آوردند؛ (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۴۰۱-۴۰۰) اهالی مسجدسلیمان، ترکیبی از کارگران بختیاری، اصفهانی، شوشتری و غیره بود. (نگهبان، ۱۳۰۶: ۱۸) ساکنان آبادان نیز ترکیبی از مردم بومی و مهاجر بود که از ارتفاعات زاگرس، مرزهای شمالی خلیج فارس و شهرهای داخلی ایران یا جاهای دورتری مانند هند و قفقاز آمده بودند. (احسانی، ۱۴۰۲: ۳۳۸) بازرگانان خرده‌پا، کارگران عادی، صنعتگران و مغازه‌داران بوشهری، اصفهانی، شوشتری، بهبهانی، رامهرمزی و شیرازی، کارگران دستمزدی شرکت نفت که از هند، آذربایجان و بختیاری آمده بودند، زنان کارگر جنسی از مکان‌های نامعلوم و عده بسیار دیگری نیز به عنوان مهاجران ناشناس ساکن این شهر بودند. (همان: ۳۵۰-۳۴۹) بسیاری از کارگران فنی ساکن آبادان نیز از اصفهان و تهران به استخدام شرکت درآمده بودند. (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۸۸)

۵. سلسله مراتب شغلی

کارکنان شرکت نفت ایران و انگلیس از دیرباز به دو دسته کارکنان ایرانی و خارجی درجه‌بندی می‌شدند.^{۱۴} (دریابندری، ۱۳۹۴: ۹۱؛ یعقوبی‌نژاد، ۱۳۷۳: ۱۸۲) سیاست درجه‌بندی و تفکیک نژادها از ابتدا در خوزستان و به ویژه در آبادان آشکارا اجرا شد. (میزانی، ۱۳۸۹: ۷) این شهر از نظر جمعیتی شامل کادری از کارگران فنی و غیرفنی ایرانی و متخصصان انگلیسی بود. (Crimson, 1997:346)

در این دسته‌بندی، دسته اول سینیور استافها (Senior Staff)، شامل کارکنان اروپایی، دسته دوم جونیور استافها (Junior Staff) یا کارمندان درجه پایین که شامل کارمندان تحصیل‌کرده و کارگران فنی بودند و دسته سوم، سایر کارکنان شرکت نفت بودند که خارج از درجه‌بندی و عنوان‌دهی قرار داشتند. (دریابندری، ۱۳۹۴: ۹۱؛ یعقوبی‌نژاد، ۱۳۷۳: ۱۸۲) شرکت آنها را لایق درجه‌بندی نمی‌دانست. طبقه‌بندی مذکور به اشکال مختلفی ارائه شده و

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۰۹

همگی مؤید این نکته هستند که بین نیروی کار ایرانی و غیر ایرانی، از نظر مرتبه شغلی و خدمات، تفاوت وجود داشته است. (ساتن، ۱۳۷۲: ۱۰۹)

یعقوبی نژاد در کتاب رئیس نفت، دسته‌بندی کارگران شرکت را در سال ۱۳۲۲ ش/م ۱۹۴۴. اینطور ذکر می‌کند که سینیورها یا کارمندان ارشد، شامل کلیه کارکنان اروپایی، امریکایی و تعداد کمی نیز هندی و ایرانی، از تمام مزایا و امکانات بهره‌مند بودند. جونیورها یا کارمندان پایین‌مرتبه نیز که بیشتر ایرانی و هندی بودند، نسبت به سینیورها از حقوق کمتری برخوردار بوده ولی آنان نیز از برخی مزایا برخوردار بودند. (یعقوبی نژاد، ۱۳۷۳: ۱۸۳)

از میان ایرانی‌ها تعداد اندکی به‌جهت شایستگی در مدیریت یا تابعیت از خارجی‌ها، به درجه سینیوری راه می‌یافتند؛ سینیورهای ایرانی در جرگه سینیورها نیز در مقام پستی قرار داشتند. بخشی از کارمندان تحصیل کرده و کارگران فنی و کارشناسان ایرانی نیز در دسته جونیور، با رده‌های شغلی کم‌اهمیت جای گرفته و درجه‌دار به حساب می‌آمدند. (میزانی، ۱۳۸۹: ۵-۶) از جمع ۷۰ هزار نفره کارکنان ایرانی در سال ۱۳۲۵ ش/م ۱۹۴۶، این دسته، حدود ۱۵۰۰ نفر بودند. (موحد، ۱۳۷۸: ۴۳)

برای شناسایی دسته آخر که کارگران غیرفنی بودند، فقط از شماره کارگری و نام کوچک آنها استفاده می‌شد. مراجعه به لیست‌های بیمه و پرونده‌های کارگری پالایشگاه آبادان نکته ذکر شده را تأیید می‌کند. این دسته، مرکب از کارگر محلی، ساده و برابر بودند که اصطلاحاً دی.آر.ای (D.R.E) یا (daily rated employee) به معنی «کارگر روزمزد» نامیده می‌شدند. (یعقوبی نژاد، ۱۳۷۳: ۱۸۲) آنها اغلب مهاجرانی بودند که به امید دستیابی به رفاه بیشتر به جنوب آمده و حاشیه‌نشینی را به وجود آورده بودند. (ولی‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۰۵) در میان کارگران غیرفنی، کارگران ایرانی چون در آخرین رده قرار داشتند، دستمزد کمتری را می‌گرفتند. (وزیری، ۱۳۸۰: ۲۲۸) در اواخر سال ۱۹۴۹ م/۱۳۲۸ ش. کمابیش ۳۳ هزار نفر از مجموعه ۳۸ هزار نفری که در آبادان کار می‌کردند، کارگران روزمزد بوده و در خود حوزه‌های نفتی نیز، ۱۵ هزار نفر از مجموع ۱۷ هزار نفر در این طبقه قرار می‌گرفتند. (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۸۸)

۶. تفاوت حقوق رفاهیات ایرانی و غیرایرانی

این طبقه‌بندی که به صورت مختلفی ارائه شده است موید این نکته هستند که میان نیروی کار ایرانی و خارجی چه از نظر رتبه‌های شغلی و چه از نظر خدمات، رفاهیات، تفاوت چندانی وجود داشته است.

کارگران فرودست ایرانی در شرکت نفت همواره در سختی بوده و تغییر چندانی را در شرکت نفت تجربه نکرد. رفتارهای تبعیض‌آمیزی نسبت به این طبقه در صنعت نفت به چشم می‌خورد و اعتصابات کارکنان شرکت نفت نشان از این تبعیضات است. کارکنان از حیث مسکن، حقوق، بیمه، خدمات رفاهی و بهداشتی و ... در تنگنا بودند. دستمزدها، عمدتاً مبنای مقاطعه‌کارانه داشت و پایین بود و امنیت شغلی وجود نداشت، در عین حال بددهنی، بداخلاقی و تنبیه‌های مشابه هم معمول بود. (آفاجان، ۱۴۰۲: ۲۶) به نوشته یوسف افتخاری:

یک کارگر که سابقه خیلی زیادی داشت حداکثر حقوقی که می‌گرفته روزی دو ریال بود. کارگرانی که مصدوم می‌شدند را اخراج می‌کردند. مثلاً دستور می‌دادند که برو کله‌ات را به دیوار بزن. این بدبخت اگر نمی‌کرد اخراج ابد می‌کردند. کارگران مسکن نداشتند و کنار شط می‌خوابیدند. زنهایشان گرسنگی می‌کشیدند. (افتخاری، ۱۳۷۰: ۴۲)

کارگران در چادرها و کلبه‌های گلی زندگی می‌کردند. (Crinson, 1997: 342) خانه‌هایی هم که ممکن بود به کارمندان ایرانی داده شود به خارجی‌ان تازه وارد اختصاص داده می‌شد و ایرانیان مجبور بودند که در آبادان اطاقهای محقری با قیمت بالا اجاره کنند. در مرحله اول که شرکت تحت حمایت اعراب و شیخ خزئل شرکت نفت اداره می‌شد برای عموم کارکنان انگلیسی خانه‌های مناسبی در مسجد سلیمان ساخته و وسایل رفاهی آنها را کاملاً فراهم کرده بود. کارکنان هندی و پاکستانی هم در اطاقهایی که به شکل سربازخانه بنا شده سکنی داشتند، ولی برای ایرانیان اعم از کارگر و کارمند خانه و مسکنی ساخته نشده بود و آنها مجبور بودند در روستاهای اطراف مسجد سلیمان زندگی کنند. طبق برآورد، پیش از قرارداد ۱۹۳۳ شرکت در آبادان ۴۷۶ خانه برای کارمندان متأهل و ۷۷۴ اتاق برای کارمندان مجرد و ۲۸ خانه برای کارگران متأهل و ۳۳ اتاق برای کارگران مجرد ساخته بود که تقریباً تمام این مساکن اختصاص به کارمندان و کارگران خارجی داشت و فقط معدودی از خانه‌ها را به ایرانیان اختصاص داده بود. (فاتح، ۱۳۳۵: ۴۳۴-۴۲۸)

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۱۱

در طی هشت سالی که مشمول طرح عمومی وزارت دارائی و اولیای شرکت نفت^{۱۵} می‌شد مسکن جدیدی ساخته شد (همان: ۴۳۵) که از این میان نیز به گفته یکی از کارکنان قدیمی شرکت نفت مسجدسلیمان:

تمام بنگله‌ها و خانه‌های خوب مال انگلیسی‌ها بود کارگران ایرانی خانه نداشتند و یک نمونه خانه‌هایی بود که ۱۰ فوت وسعت داشت، یک ۱۰ فوتی گلی را به سه نفر کارگر مجرد می‌دادند کارگر هم به علت شدت گرما و شرایط خفه کننده ۱۰ فوتی‌ها یا از آنجا می‌رفت و یا در آنجا تلف می‌شد. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۹۴)

ساخت منازل در بافت غیرامن (مرکز اسناد انبار نفت ری، اسناد آبادان، پرونده ۴۱۱۹۸) مسکن کوچک و محقر با توجه شرایط عائله‌مندی و تعداد زیاد اعضای خانواده (کز اسناد انبار نفت ری، اسناد آبادان، شماره پرونده ۱۸۱۹۸۸)، نیاز به سابقه کار بالا برای دریافت منزل (مرکز اسناد انبار نفت ری، اسناد آبادان، پرونده ۱۰۱۹۷۸)، از جمله مسائل مربوط به مسکن است که در اسناد منعکس شده است. مسکن بر اساس دستورالعمل‌ها، بر اساس مدت خدمت و نرخ پایه حقوق به همه پرسنل اختصاص می‌یافت. این در حالیست که گاه میزان ارزش کارکنان به مدت خدمت آنها می‌چربید. بدین صورت که گاهی کارکنانی با سابقه خدمت نسبتاً کوتاه ممکن بود در خانه‌های شرکت اسکان داده شوند، در حالی که کارکنانی که سالهای زیادی در خدمت شرکت بوده‌اند، ممکن بود نتوانند از این مزایای بهره‌مند. همین امر عامل نارضایتی کارکنانی بود که بر سر مسکن رقابت داشتند.

احداث بیمارستانی در سال ۱۹۱۴ میلادی این گمان را تقویت می‌کند البته بنا بر اسناد موجود این شهرک فقط برای کارکنان خارجی شرکت نفت ایران و انگلیس بنا شده و قسمت اعظم کارمندان و کارگران ایرانی از مسکن شرکتی محروم بوده‌اند بعد از قرارداد ۱۹۳۳ میلادی از سال ۱۹۳۴ برنامه ایجاد شهرک و ایجاد رفاه برای کارکنان توسعه یافت و چند مدرسه ابتدایی در مسجدسلیمان احداث شد (دانش عباسی شهنی، تاریخ مسجد سلیمان، تهران: هیرمند، ۱۳۷۴، صفحه ۴۰۲)

مراکز درمانی کارکنان نیز بر اساس ملیت متفاوت بود و کارکنان و بیماران بومی در مراکز جداگانه درمان می‌شدند. ساختمان بیمارستان کارکنان خارجی در سالم‌ترین فضاها با نور و جریان هوای کافی بود که اثری از آلاینده‌های پالایشگاه نداشت. کارمندان اروپایی و هندی در یک ساختمان معالجه می‌شدند، اما در بخش‌های جداگانه اسکان داده می‌شدند و در سطوح مختلف مراقبت‌های پزشکی ارائه می‌شدند. (Mortaheb, 2020: 189-192)

فضاهای سرگرمی شامل استخر شنا، باغ‌های وسیع، بارها، اتاق‌های بیلارد، کتابخانه، اتاق مطالعه، غذاخوری و فضای رقص و بخصوص باشگاه به عنوان مرکز اصلی تعامل اجتماعی و تبادل اطلاعات و همچنین محل استراحت و سرگرمی برای اروپایی‌ها بخصوص انگلیسی‌ها بود. باشگاه یک نمونه اولیه سازمان اجتماعی نخبه بود که انحصاراً برای استفاده طبقات بالای جامعه انگلیسی - هندی ساخته می‌شد.^{۱۶} (ibid:177)

۷. ایرانی شدن نیروی کار

مطابق ماده دوازدهم^{۱۷} قرارداد داری تمام کارگران باید از میان ایرانی‌ها انتخاب می‌شدند (کشتمند، ۱۳۹۴: ۹۸) اما شرکت نفت، کارگران ایرانی را فاقد مهارت لازم برای استخدام در شرکت می‌دانست. این مسئله در ابتدا مورد توجه ایرانی‌ها نبود اما پس از مدتی واکنشهایی در پی داشت (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۳۳-۴۳۲)

برخی از روزنامه‌های ایران مانند روزنامه جنوب، از همان ابتدا با دریافت امتیازات نفتی انگلیس مخالف بوده و با دیدی انتقادی، به موضوع نفت می‌نگریستند. از استدلال‌ات مهم این روزنامه این بود که شرکت نفت برخی از موارد قرارداد داری، از جمله امتیاز ایرانی بودن کارگران را نقض کرده است. (ندای جنوب، ۱۳۲۸، ش ۴: ۴)

در یکی از مکاتبات^{۱۸} محمد حسن بدیع، کنسول ایران در بصره، با وزارت امور خارجه ایران آمده است که اداره تأمینات شرکت نفت جنوب، اقدام به استخدام پلیس‌های عراقی به اسم مأمورین اطفاعیه (آتش‌نشانی) کرده است؛ این در حالی است که مطابق مواد امتیازنامه، شرکت نفت حق ندارد کارکنان جزو اجزای اداری خود را به استثنای متخصصین فنی از اتباع خارجه استخدام کند. (اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور، ۱۳۷۸: ۳۳-۳۲)

حضور طیف گسترده کارگران هندی و عرب در حوزه نفت جنوب، از دیرباز موضوع شکایت کارگران نیز قرار داشت. (اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور، ۱۳۸۷: ۱۵-۷ و ۳۲-۳۴) در اسفند ماه ۱۳۰۶ / مارس ۱۹۲۸، شایعه شد که شرکت نفت قصد دارد ۱۰۰۰۰ کارگر ایرانی را اخراج و به جای آنها کارگران عرب و هندی استخدام کند؛ این شایعات باعث شد که بیش از ۲۰۰۰ کارگر ایرانی در آبادان اعتراض کنند. (اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور، ۱۳۸۷: ۳۸-۳۵)

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۱۳

در نوروز ۱۳۰۸ ش/ ۱۹۲۹ م. اولین اعتصاب جدی ملی کارگران در اعتراض به کاهش ساعات کار، افزایش دستمزدها، اخراج ایرانی‌ها و غیره صورت گرفت که در نهایت علاوه بر بهبود وضعیت رفاهی کارگران، منجر به تسریع جایگزینی نیروهای ایرانی به جای نیروهای هندی شد.^{۱۹} (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۲۹)

در نهایت، دولت ایران در دعاوی مطرح شده در سال ۱۳۱۱ ش/ ۱۹۳۲ م. در دیوان لاهه، موضوع تخلف شرکت نفت از مواد قرارداد داریسی مبنی بر استخدام بیش از حد کارکنان خارجی را مطرح کرد (فخیمی، ۱۳۸۷: ۱۰۷) و با وجود اختلاف بر سر قضیه این قضیه، قرارداد داریسی در ۷ خرداد ۱۳۱۲ ش/ ۲۹ آوریل ۱۹۳۳ م. تمدید شد؛ (ساکما، ۲۴۰/۲۶۷۵۴) مطابق ماده ۱۶ این قرارداد^{۲۰}، طرفین موافقت کردند که هر سال از تعداد کارکنان خارجی کاسته و کارکنان ایرانی افزایش یابند. (اساسنامه شرکت ملی نفت ایران، شماره ۱۳۹۶۰، ۳۱/۹/۵)

۱.۷ تربیت متخصصین ایرانی

تا پیش از این ترقی و تکامل به روی کارگر و کارمند ایرانی بسته بود و شرکت نفت کمکی به پرورش کادر ایرانی نمی‌کرد. (میزانی، ۱۳۸۹، ۱۰) انگلیسی‌ها نمی‌خواستند ایرانی‌ها در رأس مشاغل حساس قرار گرفته و فنون استخراج نفت را یاد بگیرند؛ (فاتح، ۱۳۳۵: ۵۱۹-۵۱۸) به نقل از سخنرانی مظفر بقائی در جلسه ۳ دی ۱۳۲۹/ ۲۴ دسامبر ۱۹۵۰، هندی‌ها نیز از آموزش نیروهای ایرانی خودداری کرده و اجازه کار با دستگاه‌ها و نصب قطعات را به کارگران فنی ایرانی نمی‌دادند. (رونق، ۱۳۹۴: ۲۰۴)

در دعاوی ایران در دیوان لاهه در سال ۱۳۱۱ ش/ ۱۹۳۲ م، همچنین مطرح شد که شرکت با تربیت ایرانی‌ها می‌توانست از استخدام نیروهای خارجی خودداری کند؛ (فخیمی، ۱۳۸۷: ۱۰۷) در این راستا در تمدید قرارداد داریسی در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م. موافقت حاصل شد که طرفین به بررسی وضع موجود پرداخته و طرحی برای کاهش همه‌ساله کارکنان غیرایرانی و جایگزین کردن ایرانی‌ها به‌طور تصاعدی و در کوتاه‌ترین مدت‌زمان ممکن تهیه کنند. (شودران، ۱۳۵۲: ۱۴۷) بر مبنای بند چهارم ماده ۱۶ قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م، شرکت موظف شد سالیانه مبلغ ۱۰ هزار لیتر استرلینگ (واحد پول انگلیس) برای تحصیل ایرانی‌ها در علوم و فنون مربوط به صناعت نفت در انگلیس اختصاص دهد. (اساسنامه شرکت ملی نفت ایران، شماره ۱۳۹۶۰، ۳۱/۹/۵)

از این رهگذر، بعد از مدت‌ها مذاکره و مباحثه، در سال ۱۳۱۵ ش/۱۹۳۶ م. «علی‌اکبر داور»، وزیر دارایی، طرح مذکور را تهیه کرد. (فاتح، ۱۳۸۴: ۳۸۶) مطابق این طرح عمومی که بین وزارت دارایی و شرکت نفت به امضا رسید، شرکت موظف شد که تعدادی دبستان، دبیرستان، آموزشگاه فنی و حرفه‌ای برای کارگران و دانشکده فنی برای تعلیم مهندسان ایرانی بنا کند. (فاتح، ۱۳۸۴: ۴۳۲-۴۳۳)

در سال ۱۳۱۸، شرکت نفت، آموزشگاه فنی آبادان (Abadan Technical Institute) که از امتیازاتی بود که در نتیجه قرارداد ۱۹۳۳ م. برای ایران در نظر گرفته شده بود، (فخیمی، ۱۳۸۷: ۲۳) با هدف تأمین نیروی متخصص برای امور فنی صنعت نفت تأسیس کرد. بر اساس توافق‌نامه، قرار بود همه دانشجویان این آموزشگاه ایرانی بوده و پس از فارغ‌التحصیلی در مراکز نفتی مشغول به کار شوند. (لهسایی‌زاده، ۱۴۰۰: ۱۱۲)

شرکت نفت علاوه بر آموزشگاه فنی، سازمان آموزشی وسیعی ترتیب داد که شامل آموزش کارآموزان اداری و فنی شبانه‌روزی کارآموزان به نام هاستل، کارگاه فنی تربیت کارشناس و کارگران فنی بود. (فخیمی، ۱۳۸۷: ۲۴)

در ۴ شهریور ۱۳۲۵/۲۶ آگوست ۱۹۴۶، دولت ۱۸ نفر از دیپلمه‌های شرکت نفت انگلیس و ایران و برخی از کارآموزان را برای آموزش تخصصی‌تر به انگلستان اعزام کرد. (ولی‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۵۴؛ فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۷۷: ۱۰۲) در ۱۳۲۳-۱۳۲۴ ش/۱۹۴۵ م، مجموع کارآموزان شرکت، ۴۶۰ نفر بود. (ولی‌زاده، ۱۳۸۹: ۳۵۴)

مطابق یادداشت اداره نفت برای مسترگس عضو هیئت مدیره شرکت در سال ۱۳۲۶ ش، شرکت در تشکیلات مذکور، سالیانه ۲۰ فارغ‌التحصیل از آموزشگاه فنی آبادان، سالی پنج نفر از محل ده هزار لیبره برای تحصیل در انگلیس، ۲۵ نفر در قسمت متوسطه فنی، حدود ۲۰ نفر در قسمت متوسطه تجاری، [...] نفر در قسمت کارآموزی فنی برای دارندگان تصدیق از سال چهارم تا ششم، و در دبستانها سالی ۷۰ نفر را باسواد می‌کند. (پیرنیا، ۱۳۳۱: ۶۰)

با راه‌اندازی مدارس و دانشکده‌های فنی و صنعتی، بر تعداد مهندسان و کارشناسان فنی ایرانی اضافه شد؛ این امر به خودی خود، احساس نیاز به وجود کارشناسان خارجی را کمتر کرد و تعداد بسیاری از مهاجرین خارجی به وطن خود بازگشتند. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۴۰۲) ایرانیان بسیاری در کارگاه‌های تعمیرآلات ماشینهای تحریر، حساب و ... مشغول به کار شدند (روزنامه اخبار هفته، شماره ۱۹۵: ۱۳/۰۵/۱۳۲۹)، بر این اساس، صنعت نفت تنها

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۱۵

صنعت نوین بود که آموزش‌های صنعتی، فنی و مدیریتی به ایرانی‌ها ارائه داد.
(Bharier, 1971: 160-167)

۲.۷ استمرار کار نیروهای خارجی بعد از قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م.

اگرچه شرکت نفت بر پایه قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م، موظف بود تعداد کارکنان ایرانی را در کوتاه‌ترین زمان ممکن و تصاعدی افزایش بدهد اما چنین استدلال می‌کرد که بنا به مفاد ماده ۱۶، عملیات باید با کارآمدترین و اقتصادی‌ترین راه انجام شده و این امر به‌کارگیری مستمر نیروهای انگلیسی را ایجاب می‌کرد. (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۱۳۶) بدین معنا که تا زمانی که شرکت رو به توسعه است، گاه برای عملیات‌های خود نیاز به استخدام نیروی فنی خارجی دارد. (ساکما، ۴۶۷۶-۲۴۰)

جدول ذیل که بر مبنای آمار ارائه شده فلور در کتاب طبقه کارگران و صنعت در ایران طراحی شده (فلور، ۱۴۰۱: ۱۶۴)، آمار حقوق‌بگیران ایرانی را نسبت به خارجی از سال ۱۳۱۳ ش/ ۱۹۳۴ م، پس از تمدید قرارداد تا سال ۱۳۲۰ ش/ ۱۹۴۱ م. نشان می‌دهد:

آمار کارگران شرکت نفت	۱۳۱۳ ش/ ۱۹۳۵ م	۱۳۲۰ ش/ ۱۹۴۱ م.
حقوق‌بگیران ثابت ایرانی	۴۹۵	۹۰۸
حقوق‌بگیران ثابت خارجی	۹۱۹	۱۰۱۰
حقوق‌بگیران ایرانی	۲۱۷۵	۳۷۵۷
حقوق‌بگیران خارجی	۴۰۵	۸۰۴
کارگران فنی ایرانی	۲۸۳۸	۴۱۸۹
کارگران فنی خارجی	۴۲ نفر به ۲ نفر تا سال ۱۳۱۶ ش.	-

این آمار نشان از عدم تعهد شرکت به ماده ۱۶ قرارداد جدید ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م. در سالهای اولیه، مانند قرارداد پیشین داری است؛ بخصوص که پس از قرارداد، تعداد زیادی نیروی هندی به‌سرعت جذب شرکت شدند. (ساکما، ۲۴۸-۲۴۰)

در مرداد ۱۳۲۶/ جولای ۱۹۴۷ م، اداره دارائی، با منع صدور روادید، برای کارمندان خارجی تازه استخدام شده شرکت نفت و تلگراف به کنسول‌گری‌های ایران در انگلیس، هندوستان، عراق و مصر، باعث اعتراض شدید شرکت نفت شد؛ در نتیجه مذاکرات، اداره دارائی اسامی کارمندان خارجی مورد احتیاج، با نوع تخصص آنها را به شرکت نفت

می‌فرستاد و شرکت فقط با تعدادی که شغل آنها جنبه تخصصی داشت و پیدا کردن آنها در ایران میسر نبود موافقت می‌کرد؛ (پیرنیا، ۱۳۳۱: ۵۴) زیرا هرچند شرکت تعداد بسیار زیادی کارگر و کارمند ایرانی استخدام کرد ولی اداره امور در همه زمینه‌ها در درجه اول، به دست کارکنان انگلیسی که اکثریت آنها تحصیلاتی نداشتند و در درجه دوم، توسط کارمندان هندی انجام می‌شد؛ حتی گفته می‌شد که شرکت نفت برای هر پستی علاوه بر کارکنان انگلیسی و هندی، پنج نفر ایرانی استخدام می‌کند تا کار یک نفر را انجام دهند. (فخیمی، ۱۳۸۷: ۲۰۹) این در حالی بود که شرکت دارای عده زیادی کارمند غیرفنی خارجی، از قبیل کارمند عادی اداری و بایگان و کارمند حسابداری و دفتر دار و غیره بود و حتی ۴۰۰ کارمند پایین درجه خارجی که برای مشاغل آنها تحصیلات سه ساله اول متوسطه کافی بود، در شرکت مشغول به کار بودند. (پیرنیا، ۱۳۳۱: ۶۰-۵۷)

در این مدت اقدامات بی‌شماری جهت حذف کارگران ایرانی صورت گرفت. در سال ۱۳۲۸ ش/۱۹۵۰ م، ۵۰۰ نفر از کارگران ایرانی آبادان، نسبت به اخراج بی‌بها و پی‌درپی شرکت به شاه و هیئت دولت شکایت کردند. (روزنامه کارگران ایران، شماره ۸۱، ۱۳۲۸/۱۲/۲۱)

اسناد حاکی است که تا پایان فعالیت انگلیس در شرکت نفت، به بهانه‌های مختلف مانند بیکاری کارکنان ایرانی (ساکما، ۱۰۳۱۸-۰۰۰۳-۳۱۰)، آنها را اخراج یا به حالت تعلیق در می‌آورد؛ هرچند که دولت ایران دستور به بکارگیری مجدد کارگران را می‌داد (ساکما، ۲۰۷۳۱۵۷-۲۴۰) اما این اقدامات ادامه داشت. در نامه‌ای از سفارت انگلیس در سال ۱۳۲۳ ش/۱۹۴۴ م. آمده است که

موضوع بیکاری کارگران ایرانی در پایگاه‌هایی که نیروهای ایرانی استخدام شده‌اند توجه انگلیس را به خود جلب نموده و ناگزیرند آنها را به موطن خود برگردانند تا هم لطف به این کارگران بخاطر عدم دریافت دستمزد شود و هم خطر اختلال امنیت ناشی از بیکاری آنها رفع گردد؛ علاوه بر این از استخدام و ارائه شغل در پایگاه‌های نفت خیر مانند بندر شاهپور، خرمشهر، اهواز و اندیمشک نیز جلوگیری به عمل آید. (ساکما، ۱۰۳۱۸-۰۰۰۳-۳۱۰)

۳.۷ خلع ید انگلیس و اخراج کارکنان خارجی

پس از ملی شدن صنعت نفت ایران در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ ش/۲۰ مارس ۱۹۵۱ م. و تأسیس شرکت ملی نفت ایران به موجب قانون مورخ ۹ اردیبهشت ۱۳۳۰ ش/۳۰ آوریل ۱۹۵۱ م، دولتهای انگلیس و امریکا پیرامون تغییرات جدید، امریکا وارد شور شده و بیانیه‌ای منتشر کردند؛ در این بیانیه آمده بود که به دلیل کمیابی کارشناسان فنی نفت، چه از حیث کیفی و چه از نظر کمی، به جای متخصصین ایرانی، کارشناسان انگلیسی گمارده شوند. (فاتح، ۱۳۳۵: ۵۰۷) بیشترین نیاز شرکت ملی نفت به این متخصصین، در قسمت تدارکات و لوازم یدکی بود. (مکی، ۱۹۸۳: ۱۸)

به گفته مظفر بقایی در جلسه ۳ دی ۱۳۲۹/۲۴ دسامبر ۱۹۵۰ مجلس شورای ملی:

با وضعیت فعلی ایران و با داشتن مهندسین تحصیل کرده و کارگران با تجربه با کمال سهولت قادر هستیم خودمان نفت را اداره کنیم ... با اینکه انگلیسی‌ها در این ۵۰ سال اخیر نگذاشتند ایرانی‌ها در رأس مشاغل حساس قرار بگیرند و با اینکه مانع می‌شدند که به اصطلاح فوت و فن کاسه‌گری استخراج نفت را یاد بگیرند، همان نبوغ و هوش فوق‌العاده ایرانی سبب شده که حتی این کارگرهای ایرانی، در کار خودشان مهارت بسیار زیادی پیدا کنند و تازه به فرض محال که تخصص به اندازه کافی نداشته باشیم چه مانعی دارد از ممالک بی‌طرف متخصص استخدام کنیم یا بالاتر از این چه مانعی دارد که از انگلستان استخدام کنیم. (فاتح، ۱۳۳۵: ۵۱۹-۵۱۸)

همچنین به گفته حسین مکی، در جلسه کمیسیون نفت به تاریخ ۹ بهمن ۱۳۲۹/۲۹ ژانویه ۱۹۵۱، دنیای امروز نیاز مبرمی به نفت دارد و انگلیسی‌ها مجبور هستند حتی مهندسین مجانی در اختیار دولت ایران بگذارند، به همین خاطر، مهندسین سابق مجدداً استخدام خواهند شد. (همان: ۵۲۲-۵۲۱)

سرانجام مصدق، نخست‌وزیر وقت، پس از تشکیل دولت جدید در اردیبهشت ۱۳۳۰/آوریل ۱۹۵۱، کارکنان سابق انگلیسی را دعوت کرد که در خدمت شرکت جدید قرار گیرند. (آبراهامیان، ۲۰۰۵: ۱۴۷) در روز ۲۰ خرداد ۱۳۳۰/۱۱ جوئن ۱۹۵۱، هیئت مدیره موقت شرکت ملی نفت ایران، طی اعلامیه‌ای به کارشناسان و کارمندان خارجی شرکت خبر داد که شرکت ملی نفت ایران، آنان را به عنوان کارکنان آن شرکت شناخته و ادامه کار آنها را می‌پذیرد. (پژوهش گروهی: جامی، ۱۳۶۲: ۵۸۳) در ۲۵ خرداد ۱۳۳۰/۱۶ ژوئن

۱۹۵۱، امیر علائی وزیر اقتصاد ملی و مأمور فوق‌العاده دولت ایران و خوزستان در ادامه موضع دولت ایران و در پاسخ به سرکنسول انگلیس در خرمشهر^{۲۱} اظهار کرد:

شرکت سهامی نفت ایران و انگلیس حاضر است با مأمورین ایرانی همکاری بنماید و بدون همراهی آنها اجرای قانون ملی نمودن غیر عملی است ... ما همواره طالب همکاری کارمندان و کارکنان شرکت سابق نفت که طبق قانون مستخدمین دولت ایران شناخته می‌شوند باشیم. (رائین، ۱۳۵۸: ۲۵۰-۲۴۸)

در روز ۴ تیرماه ۱۳۳۰/۲۶ ژوئن ۱۹۵۱، مصدق مجدداً پیامی به کارکنان خارجی شرکت نفت پیشین فرستاد و از کسانی که تقاضای استعفای دسته جمعی کرده بودند، دعوت به ادامه همکاری کرد؛ (رناسی، ۱۳۶۳، ۸۲-۸۱) اما کارکنان انگلیسی، به اتفاق آرا، پیشنهاد استخدام شرکت ملی را نپذیرفته (رائین، ۱۳۵۸: ۲۴۷-۲۴۶) و روز بعد در ۵ تیر ۱۳۳۰/۲۷ ژوئن ۱۹۵۱، با استعفای گروهی کارکنان انگلیسی شرکت نفت، صنعت نفت آبادان تعطیل و خلع ید به طور کامل انجام یافت^{۲۲}؛ (رهبریان، ۱۳۹۵: ۲۱۹) زین‌پس مسئولیت کلیه تأسیسات نفت به دست ایران افتاد. هیئت نمایندگی ایران، ریاست دفتر مرکزی شرکت در خرمشهر (جنرال اوفیس) را برعهده گرفت. همچنین هفت کارشناس فنی ایرانی وارد شرکت جدید شده و کارهای تخصصی شرکت ملی را به عهده گرفتند. (رائین، ۱۳۵۸: ۲۴۷-۲۴۶) همچنین دولت ایران سعی کرد از کشورهای نظیر امریکا، هلند، سوئد و بلژیک، کارشناس فنی استخدام کند تا امور شرکت را اداره کند، اما همه آن کشورها با فشار انگلیس از همکاری با ایران امتناع ورزیدند. (اداره آموزش عقیدتی سیاسی ستاد نمایندگی ولی فقیه در سپاه، ۱۳۸۰: ۱۱۱)

بدین ترتیب به دنبال ملی شدن صنعت نفت در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹/۲۰ مارس ۱۹۵۱^{۲۳} شرکت نفت ایران و انگلیس، به خدمت کارگران خارجی خاتمه داد.^{۲۴} آن هم در زمانی که با تمام آموزش‌های پیشین، نه ایران هنوز از نظر فنی توانایی اداره صنعت نفت را داشت و نه می‌توانست متخصصان قدیمی و باتجربه نفت را که در آن زمان در انحصار شرکتهای نفتی امریکایی و انگلیسی بودند، به استخدام خود درآورد و هیچ‌کدام حاضر به همکاری با شرکت جدید نمی‌شدند. (شمشیری، ۲۰۱۱: ۴۳۰-۴۲۴)

۴.۷ تربیت متخصصین ایرانی بعد از ملی شدن نفت

در موقع خلع ید انگلیس از ایران، حدود ۳۳۹۲ نفر از کارکنان ایرانی شرکت در ایران و عده‌ای نیز در انگلیس مشغول به تحصیل بودند؛ (پاکدامن، ۱۳۵۰: ۴۷۵) اما تشکیلات آموزش حرفه‌ای شرکت، در مقابل احتیاجات آن ناچیز و غیر مکفی بود. (پیرنیا، ۱۳۳۱: ۵۷-۶۰) بیشتر کارکنان ایرانی، از سطح کارگر فنی بالاتر نرفته بودند و ایران برای اداره دستگاه‌ها و امور اکتشاف، استخراج و پالایش، نیاز به کارشناسان و متخصصین انگلیسی و امریکایی داشت. (شمشیری، ۲۰۱۱: ۴۲۴)

برای انجام برنامه شرکت نفت در باب جایگزینی تعداد کارکنان خارجی، لازم بود اقدامات پر دامنه و وسیعی برای تربیت مهندسين و متخصصین ایرانی به عمل آید. مطابق گزارش کمیسیون نفت به مجلس شورای ملی در ۶ اردیبهشت ۱۳۳۰/۲۷ آوریل ۱۹۵۰، هیئت مختلط شرکت برای تبدیل تدریجی متخصصین خارجی به متخصصین ایرانی مکلف شد آئین‌نامه‌ای تدوین کند تا هر سال عده‌ای محصل برای فرا گرفتن علوم مربوطه به صنایع نفت به خارج از کشور فرستاده شوند. (پیرنیا، ۱۳۳۱: ۱۲۷؛ رئاسی، ۱۳۶۳: ۷۲) تصمیم بر این شد که مخارج تحصیل این محصلین از عواید نفت پرداخت شوند. (رئاسی، ۱۳۶۳: ۷۲)

در سال ۱۳۳۰ ش/۱۹۵۱ م، نسل جوان برای خدمت به ملی شدن نفت، علاقه خود برای تحصیل در رشته‌های مربوط به نفت در آموزشگاه فنی را ابراز کرده و امتحانات کنکور آموزشگاه فنی نفت، داوطلبان زیادی داشت. (فخیمی، ۱۳۸۷: ۳۶) این محصلین پس از گذراندن دوره‌های آموزشی، به مرور جایگزین نیروهای فنی هندی شدند. البته هزینه بالای هندی‌ها و تقبل رفت‌وآمد آن‌ها به هند توسط شرکت نیز باعث شد تا نیروهای ایرانی راحت‌تر جایگزین نیروهای هندی بشوند. (رونق، ۱۳۹۴: ۲۰۵) پس از این مدت، تا کنسرسیوم تعداد کارکنان خارجی صنعت نفت کاهش نسبی پیدا کرد و شرکت ملی نفت در جهت حداقل استفاده از کارشناسان خارجی عمل کرد. (فخیمی، ۱۳۸۷: ۲۰۹)

۸. نتیجه‌گیری

کارکنان مناطق نفت‌خیز ایران، از دو گروه اصلی ایرانی و خارجی شکل می‌گرفتند که گروه اول، بیشتر کارگران غیر فنی و گروه دوم، کارکنان فنی و نیمه فنی را تشکیل می‌دادند. این

طبقه‌بندی شغلی، این نکته را تأیید می‌کند که در بین نیروی کار ایرانی و غیر ایرانی چه از نظر مرتبه شغلی و چه از نظر خدمات و امکانات به تبعه آن، تفاوت وجود داشته است. مسئله به‌کارگیری نیروی کار ایرانی، از همان ابتدای راه‌اندازی شرکت نفت، مورد اختلاف دولت ایران و شرکت بود. مطابق ماده دوازدهم قرارداد داریسی، تمام کارگران غیرفنی باید از میان ایرانی‌ها انتخاب می‌شدند؛ اما شرکت نفت، حتی برای کارهای غیرفنی هم ترجیح می‌داد از کارگران خارجی استفاده کرده و کارگران ایرانی را فاقد مهارت لازم برای استخدام در شرکت می‌دانست.

هر چند که نسبت به کارگران دیگر کشورها، کارگران ایرانی در فعالیت‌های نفتی حضور بیشتری داشتند اما جذب نیروی کار برای صنعت نفت ایران از همان ابتدا یک چالش بود، زیرا آموزش دیده‌ای در ایران وجود نداشت که شرکت بتواند او را استخدام کند. البته شرکت نفت، تلاشی بر آموزش این نیروها نداشت؛ آموختن فنون استخراج و قرار گرفتن نیروهای ایرانی در مشاغل حساس، به ضرر شرکت بود؛ زیرا با توانمند شدن آنها، ممکن بود شرکت متضرر شود. تا زمانی که دولت ایران مخالفت خود را با چنین تبعیضی اعلام نکرده بود، شرکت هر رویه‌ای را که می‌خواست صورت می‌داد.

به‌صورت کلی ترجیح شرکت نفت، استخدام کارگرانی از ملیت‌های دیگر بود، به‌ویژه کارگران هندی را که به‌خاطر تجربه در شرکت نفت برمه به کارگران ایرانی ترجیح می‌داد؛ اما استخدام کارگر ساده، رده‌پایین و موقت از میان ایرانیها، صرفه اقتصادی داشت؛ زیرا کارگران بومی، به‌عنوان کارگران ارزان، از حقوق و مزایای کمتری برخوردار بودند و کار سخت و درآمد پایین را به فقر و بیکاری ترجیح می‌دادند. مهاجرت این کارگران به مناطق نفتی جنوب، از جهتی پیامد رکود اقتصادی سراسری ایران و از جهت دیگر نتیجه دورنمای خوب و زمینه‌های پرمفعت اشتغال در صنعت نفت در این دوره تاریخی بود.

با افزایش تعداد کارکنان خارجی، دولت ایران در سال ۱۳۱۱ ش/ ۱۹۳۲ م، به دیوان لاهه شکایت برد و با تمدید امتیاز داریسی در سال ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م، با شرکت نفت به توافق رسید که هر سال از تعداد کارکنان خارجی کاسته و بصورت تصاعدی کارکنان ایرانی افزایش یابند.

هر چند که در موقع خلع ید انگلیس از ایران در اواخر دهه ۳۰، بیشتر کارکنان ایرانی، هنوز از سطح کارگر فنی بالاتر نرفته بودند و برای فعالیت در امور اکتشاف و استخراج و پالایش، نیاز به خدمات کارشناسان انگلیسی یا آمریکایی داشتند اما شرط تربیت نیروهای

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۲۱

متخصص ایرانی که در قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م. گنجانده شده بود، به نفع ایران بود. بر مبنای این شرط، هر سال عده‌ای زیادی محصل برای فرا گرفتن رشته‌های مختلف مربوط به صنایع نفتی به خارج از کشور و به‌خصوص انگلیس فرستاده شدند. عده‌ای نیز در آموزشگاه نفت آبادان مشغول به تحصیل شدند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تعداد کارگرانی که فریر در سال ۱۹۱۱ مطرح می‌کند شامل ۱۸۸۴ ایرانی، ۳۳۴ هندی، ۵۴ اروپایی و ۱۸۸ نفر مشتمل بر کشورهای دیگر است. (ferrier, 1982: 154)
۲. کارگران ارشد یا متخصص هندی هم به علت وابستگی کشورشان به انگلیس در این رده‌بندی قرار داشتند. (وزیری، ۱۳۸۰: ۲۲۸)
۳. نمره ۶۱، به تاریخ ۱۰ فروردین ۱۳۰۷
۴. برای استخدام نیروهای هندی، شرکت shaw Wallace در هند واسطه استخدام شد. (Atabaki, 2015: 198)
۵. با این حال کارگران پاکستانی و هندی نفت جنوب، از اولین دسته کارگرانی بودند که برای احقاق حقوق خود دست به اعتصاب زدند و زمینه‌های اعتصاب ایرانیان در سال ۱۳۰۸ ش/ ۱۹۲۹ م. را فراهم کردند. (شاملو، ۲۰۰۷: ۳۳)
۶. هر چند که کارگران هندی به علت مشکلات ناشی از جنگ و گرانی، به هندوستان بازمی‌گشتند تا به استخدام ارتش بریتانیا درآیند. (اتابکی، ۱۳۹۵: ۲۱-۲۰)
۷. به نوشته عباسی شهنی، نبوغ و هوش ایرانی‌ها باعث شد که در کاری که انجام می‌دادند مهارت بسیاری از خود نشان دهند؛ شاید به دلیل همین نبوغ و ابتکار ایرانی بود که انگلیسی‌ها از واگذاری کارهای حساس به آنها خوف داشتند. (عباسی شهنی، ۱۳۷۴: ۱۹۲)
۸. از جمله منوچهر فرمانفرمائی‌ان که به‌عنوان جونیور و کارمند درجه دو در شرکت نفت کار می‌کرد. (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۷۷: ۱۱۰) به نوشته باریر، بسیاری از کارکنان ایرانی ترجیح دادند در جای دیگری از ایران، با شرایط آب و هوایی معتدل‌تر کار کنند و دانش فنی و تجربه خود را به آنجا ببرند. (Bharier, 1971: 160-167)
۹. کمیسر نفت ایران؛ نمره ۴۰ / ۵۹۶، مورخه چهارم جمادی‌الثانی ۱۳/۱۳۴۰ اسفند ۱۳۰۰.
۱۰. «ماده ۱۲» کارگران شاغل در خدمت شرکت ایرانی خواهند بود، مگر کادر فنی از قبیل مدیران، مهندسان، محافظان و سرکارگران.
۱۱. ماده ۱۶-۱- طرفین تصدیق دارند و قبول مینمایند که اصلی که مدار اجرای این قرارداد میباشد آنست که در منافع طرفین حفظ حد اعلائی منتج بودن و صرفه‌جوئی در اداره عملیات شرکت در

ایران ضرورت عالی دارد. ۲- مسلم است که شرکت صنعتگران و مستخدمین فنی و تجاری خود را به اندازه‌ای که اشخاص ذی‌صلاحیت و با تجربه در ایران یافت می‌شود از اتباع ایران انتخاب خواهد کرد و این نیز مسلم است که مستخدمین غیرفنی شرکت منحصرأ از اتباع ایران خواهند بود. ۳- طرفین موافقت مینمایند در اینکه طرح عمومی مطالعه و تهیه نمایند که بر طبق آن هر سال و مرتباً مستخدمین غیر ایرانی را تقلیل داده و بجای آنها بطور تصاعدی در کوتاهترین مدت ممکن از اتباع ایران بگمارند. ۴- شرکت سالیانه مبلغ ده هزار لیبره استرلینگ برا اینکه ایران در انگلیس علوم و فنون مربوط بصناعت نفت را فرا گیرند تخصیص خواهد داد (اساسنامه شرکت ملی نفت ایران، شماره ۳۱/۹/۵، ۱۳۹۶).

۱۲. از آنجا که شرکت نفت در تمام طول سال فعالیت می‌کرد، چالش اصلی شرکت، تبدیل این نیروهای فصلی به نیروی دائمی بود. (اتابکی، ۱۴۰۰: ۲۱۰) جذب این عشایر برای خدمت دائمی، تنها با وعده پرداخت دستمزد منظم و آسایش و رفاهی که در پی داشت، ممکن بود. (Williamson, 1927: 120)

۱۳. به نظر می‌رسد گریز از تنگنای مالی به آسانی میسر نبود و این کارگران معمولاً در همان محلات فقیرنشین زندگی می‌کردند و در بسیاری مشکلات با آنها سهیم بودند. (واترمن، ۱۳۵۸: ۱۰)

۱۴. این درجه‌بندی، شکلی است از همان سیاست نژادپرستانه که استعمار انگلیس در همه مستعمراتش داشت. (میزانی، ۱۳۸۹: ۶)

۱۵. در سال ۱۳۱۵ ش/ ۱۹۳۶ م. طرحی تهیه شد که طبق آن هر سال از عده مستخدمین خارجی کسر شده و بجای آنها بطور تصاعدی و در کوتاه‌ترین مدت، اتباع ایران را بگمارند. (فاتح، ۱۳۳۵: ۴۳۱)

۱۶. با ایجاد و ارائه طرح عمومی وزارت دارائی و اولیای شرکت نفت در سال ۱۳۱۵ ش، وضع بهداشت و فرهنگ هم در تمام حوزه‌های عملیات شرکت تا حدی بهتر از پیش شد. در طی این هشت سالی که مشمول طرح عمومی وزارت دارائی و اولیای شرکت نفت می‌شد، به شهر آبادان کمک‌هائی شد و بر عده درمانگاه‌ها و تخت‌های بیمارستان نیز افزوده شد. (فاتح، ۱۳۳۵: ۴۳۲)

۱۷. «ماده ۱۲»: کارگران شاغل در خدمت شرکت ایرانی خواهند بود، مگر کادر فنی از قبیل مدیران، مهندسان، محافظان و سرکارگران.

۱۸. نمره ۷۶۶، ۲۲ بهمن ۱۳۰۶

۱۹. اگر چه در آغاز، مقامات ایرانی بیشتر به جنبه کمی این امر نظر داشتند تا وجه کیفی آن؛ یعنی ملزم داشتن شرکت به استخدام تعداد هر چه بیشتر کارگران ایرانی، ولی به تدریج و با توجه به ملاحظات جدید، شرایط کار و زندگی کارگران اهمیت یافت. (بیات، ۱۳۸۴: ۷۶)

۲۰. ماده ۱۶-۱ طرفین تصدیق دارند و قبول می‌نمایند که اصلی که مدار اجرای این قرارداد می‌باشد آن است که در منافع طرفین حفظ حد اعلای منتج بودن و صرفه‌جوئی در اداره عملیات شرکت در ایران ضرورت عالی دارد. ۲- مسلم است که شرکت صنعتگران و مستخدمین فنی و تجاری خود را به اندازه‌ای که اشخاص ذی‌صلاحیت و با تجربه در ایران یافت می‌شود از اتباع ایران انتخاب خواهد

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۲۳

کرد و این نیز مسلم است که مستخدمین غیرفنی شرکت منحصرأ از اتباع ایران خواهند بود. ۳- طرفین موافقت می نمایند در اینکه طرح عمومی مطالعه و تهیه نمایند که بر طبق آن هر سال و مرتباً مستخدمین غیر ایرانی را تقلیل داده و به جای آنها بطور تصاعدی در کوتاهترین مدت ممکن از اتباع ایران بگمارند. ۴- شرکت سالیانه مبلغ ده هزار لیره استرلینگ برای اینکه ایران در انگلیس علوم و فنون مربوط به صناعت نفت را فرا گیرند تخصیص خواهد داد. (اساسنامه شرکت ملی نفت ایران، شماره ۱۳۹۶۰، ۳۱/۹/۵-)

۲۱. شرکت نفت ایران و انگلیس، همواره در قبال شرکت جدید ملی نفت از تهدید استفاده کرد. (رائین، ۱۳۵۸: ۲۵۰-۲۴۸)

۲۲. در سال ۱۳۳۱ ش/ ۱۹۵۲ م. تردد اتباع خارجی در مناطق نفت خیز آبادان، مسجد سلیمان، گچساران، هفت گل، آقاجاری، لالی، بندر معشور و نفت شاه ممنوع شد. (ساکما، مرکز اسناد اصفهان، ۹۷/۲۹۳/۱۰۵۹۶)

۲۳. با ملی شدن صنعت نفت، مصدق قرارداد ۱۳۱۲ ش/ ۱۹۳۳ م. را باطل کرد و پس از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲/ ۱۹ آگوست ۱۹۵۳ م. قرارداد کنسرسیوم جانشین آن شد. (مستوفی، ۲۰۲۲: ۳۶۲)

۲۴. برخی از کارگران همچنان تمایل داشتند در خدمت خود باقی بمانند. (پژوهشگاه نفت ری، پرونده ۲۴۳۰۴)

کتابنامه

اسناد

مرکز اسناد پژوهشگاه نفت ری، ۲۴۳۰۴

مرکز اسناد پژوهشگاه نفت ری، ۴۱۱۹۸

مرکز اسناد پژوهشگاه نفت ری، ۱۸۱۹۸۸

مرکز اسناد پژوهشگاه نفت ری، ۱۰۱۹۷۸

ساکما، ۲۴۰-۲۶۷۵۴

ساکما، ۲۴۰-۴۶۷۶

ساکما، ۲۴۰-۰۱۴۷۸۳

ساکما، ۲۴۰-۲۴۸

ساکما، ۳۱۰-۰۴۰۳۴۹-۰۰۰۲-۰۰۰۳

ساکما، ۳۱۰-۰۱۰۳۱۸-۰۰۰۳

ساکما، ۲۴۰-۲۰۷۳۱۵۷

۳۲۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

ساکما، ۲۴۰-۰۱۴۶۵۱

ساکما، ۳۱۰-۰۱۰۳۱۸-۰۰۰۴-۰۰۰۵-۰۰۰۶

ساکما، مرکز اسناد اصفهان، ۲۳۱-۲۳۳۴

کتاب

اتابکی، تورج (۱۳۹۰)، دولت و فرودستان (فراز و فرود تجدد آمرانه در ترکیه و ایران)، ترجمه آرش عزیزی، تهران: ققنوس.

اتابکی، تورج (۱۴۰۰)، تاریخ فرودستان: جستارهایی در تاریخ اجتماعی کارگری و ملی ایران، ترجمه یوسف صفاری، تهران: چشمه.

احسانی، کاوه (۱۴۰۲)، محیط مصنوع و شکل‌گیری طبقه کارگر صنعتی (تاریخ اجتماعی کار در صنعت نفت ایران ۱۳۲۰-۱۳۸۷)، ترجمه مارال لطیفی، تهران: شیرازه کتاب‌ما.

اداره آموزش عقیدتی سیاسی ستاد نمایندگی ولی فقیه در سپاه (۱۳۸۰)، تاریخ سیاسی معاصر ایران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.

اداره کل آرشیو، اسناد و موزه دفتر رئیس‌جمهور (۱۳۸۷)، نفت در دوره رضاشاه؛ تجدیدنظر در امتیازنامه داری (قرارداد ۱۹۳۳)، زیر نظر یعقوب آژند و دیگران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات.

اشرف، احمد و علی بنوعزیزی (۱۳۸۷)، طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، ترجمه: سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نیلوفر.

افتخاری، یوسف (۱۳۷۰)، خاطرات دوران سپری شده، ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۹، به کوشش: کاوه بیات و مجید تفرشی، تهران.

پاکدامن، ناصر (۱۳۵۰-۱۳۴۹)، مسائل اقتصادی ایران، کشاورزی، قالی‌بافی، نفت، تهران: دانشگاه تهران. پژوهش گروهی: جامی (۱۳۶۲)، گذشته چراغ راه آینده است، تهران: نیلوفر.

پیرنیا، حسین (۱۳۳۱)، ده سال کوشش در راه حفظ و بسط حقوق ایران در نفت، ۱۳۳۰-۱۳۲۱، تهران: چاپخانه دانشگاه.

تالبوت ویلسون، آرنولد (۱۳۹۴)، سفرنامه ویلسون در جنوب غربی ایران، ترجمه و توضیحات علی محمد ساکی، به کوشش فریبرز ساکی مهر، خرم‌آباد: شاپورخواست.

دریابندری، نجف (۱۳۹۴)، سال‌های جوانی و سیاست؛ خاطرات نجف دریابندری، به کوشش حسین میرزائی، تهران: آبادان.

رائین، اسماعیل (۱۳۵۸)، اسرار خانه سدان، تهران: امیرکبیر.

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۲۵

رونق، محمدطاهر (۱۳۷۴)، تاریخ مسجدسلیمان و ناگفته‌هایش، بازنویس متن: عبدالمجید علوی شوشتری، اهواز: معتبر، ۱۳۹۴.

رئاسی، احمد (۱۳۶۳)، ملی شدن صنعت نفت در سراسر ایران، فرانسه: پاریس.

رهبریان، مایک (۲۰۱۶)، معمای نفت و تغییر رژیم ایران، امریکا: شرکت کتاب.

ساتن، ال (۱۳۷۲)، نفت ایران، ترجمه رضا رئیس طوسی، تهران: صابرين.

شاملو، احمد (۲۰۰۷)، کتاب جمعه، جلد ۱، دانشگاه میشیگان: مازیار، از ۳۶-۳۳.

شمشیری، مهدی (۲۰۱۱)، پنج ترور تاریخی، راه‌گشای صدارت مصدق، آمازون هلند.

شودران، بنجامین (۱۳۵۲)، خاورمیانه، نفت و قدرتهای بزرگ، ترجمه عبدالحسین شریفیان، تهران: فرانکلین.

عباسی شهنی، دانش (۱۳۷۴)، تاریخ مسجد سلیمان، تهران: هیرمند.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران در دوره قاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.

فاتح، مصطفی (۱۳۳۵)، پنجاه سال نفت ایران، تهران: شرکت سهامی چهر.

فاتح، مصطفی (۱۳۸۴)، پنجاه سال نفت ایران، تهران: علم، ۱۳۸۴.

فخیمی، قباد (۱۳۸۷)، سی سال نفت ایران، از ملی شدن تا انقلاب اسلامی، تهران: مهراندیش.

فرمانفرمائیان، منوچهر و رخسان فرمانفرمائیان (۱۳۷۷)، خون و نفت، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۸)، مصدق و نبرد قدرت در ایران تهران: مرکز.

لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۸۳)، جامعه‌شناسی آبادان. تهران: کیان‌مهر.

محمودی، جلیل و ناصر سعیدی (۱۳۸۱)، شوق یک خیز بلند، تهران: قطره.

مستوفی، آرمان (۲۰۲۲)، حکم می‌کنم، امریکا: شرکت کتاب.

معتقدی، ربابه (۱۳۹۸)، نفت و زندگی: تأثیر صنعت نفت بر تحولات اجتماعی مناطق نفت‌خیز (۱۲۸۷-۱۳۰۴ شمسی)، تهران: وزارت نفت، اداره کل روابط عمومی.

مکی، حسین (۱۳۷۷)، کتاب سیاه، سالهای نهضت از نهم اسفند ۱۳۳۱ تا مرداد ۱۳۳۲، ج ۱، تهران: علمی.

منتخبی از اسناد حکومتی عبدالحسین میرزا فرمانفرما (۱۳۹۴)، نفت چپاسرخ کرمانشاه: به کوشش

منصوره اتحادیه (نظام مافی)، منصوره، اسماعیل شمس، سعید روحی، تهران: تاریخ ایران

موحد، محمدعلی (۱۳۷۸). خواب آشفته نفت و دکتر مصدق و نهضت ملی ایران، تهران: کارنامه.

میزانی (جوانشیر)، فرج‌الله (۱۳۸۹)، حماسه ۲۳ تیر، تهران: چاوشان نوزایی کبیر.

۳۲۶ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

نگهبان، عبدالأمیر (۱۳۰۶)، اطلاعات مهم راجع به اوضاع طبیعی و فلاحتی خوزستان، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای ملی.

واترمن، پیتر (۱۳۵۸)، کارگران در جهان سوم، ترجمه ر. مان، تهران: گسترده.

وزیری، شاهرخ (۱۳۸۰)، نفت و قدرت در ایران (از قنات تا لوله)، ترجمه مرتضی ثاقبفر، تهران: عطائی.

وطنخواه، مصطفی (۱۳۸۰)، موانع تاریخی توسعه نیافتگی در ایران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ولی زاده، ایرج (۱۳۹۱)، انگلو و بنگلو در آبادان، تهران: سیمیا هنر.

ویلسون، آرنولد (۱۳۶۳)، سفرنامه ویلسون یا تاریخ سیاسی و اقتصادی جنوب غربی ایران، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران: وحید.

فلور، ویلم (۱۴۰۱)، طبقه کارگران و صنعت در ایران ۱۳۲۰-۱۳۲۹، ترجمه رضا آذین، بوشهر: خزه.

هالیدی، فرد (۱۳۵۸)، دیکتاتوری و توسعه سرمایه داری در ایران، ترجمه فضل الله نیک آئین، تهران: امیرکبیر.

یعقوبی نژاد، علی (۱۳۷۳)، رئیس نفت، تهران: یادواره کتاب.

منابع لاتین

- Abdullaev, Zakir Zuifugarovich (1968), Formirovanie Rabochego Klass Irana, Baku: Nauka.
- Atabaki, Touraj (), Indian Migrant Workers in the Iranian Oil Industry 1908–1951 Comparative Social Histories of Labor in the Global Oil Industry, 198, In Working for Oil, Touraj Atabaki, Elisabetta Bini and Kaveh Ehsani.
- Atabaki, Touraj (2013), “From ‘Amaleh (Labor) to Kargar (Worker): Recruitment, Work Discipline and Making of the Working Class in the Persian/Iranian Oil Industry.” International Labour and Working-Class History, no. 84 .
- Ansari, Mostafa (1905), The History of Khuzistan, 1878-1925, University of Cicago.
- Bharier, Julian (1971), The Economic Development of Iran: 1900-1970. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Bamberg, James (1994), The History of British Petroleum—Volume 2: The Anglo-Iranian Years, 1928–1954. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crinson, Mark (1997), Abadan: planning and architecture under the Anglo-Iranian Oil Company, Planning Perspectives, 12, no 3.
- Ferrier, Ronald (1982), The History of the British Petroleum Company, Vol. 1.
- Zagagi, Nimrod (2018), The Oil of Abadan (1908-1951): Imperialism and aoil. Phd diss. tel aviv university.
- Longhurst, Henry (1959), sidgwick and Jackson: Adventure in Oil, London.

روایت ملیت در شرکت نفت ایران و انگلیس ... (مریم بلندی و دیگران) ۳۲۷

- Thamson, George (1931): British Petroleum Archive, Abadan in its Early Days, Naft, 7(4), ARC 176326.
- Wilson, Arnold (1941), SW. Persia, A Political Officers Diary, London: Oxford University Press.
- Williamson, J.W. (1927), *In A Persian Oil Field. A Study in Scientific and Industrial Development*. London: Ernest Benn.
- Wilson to Cox, September 15, 1910; Lamb to Captain L.B.H. Haworth, March 29, 1911, BNA, FO/460/3.
- Mortaheb, Reza (2020), Building The Petro-Police Oil Capitalism, Imperialism, And The Making of Abadan, 1908-1933.

مقالات

- آبراهامیان، یرواند (۲۰۰۵)، «کودتای ۱۹۵۳ در ایران»، مجموعه مقالات کنفرانس تجربه دولت مصدق در چشم‌انداز آینده ایران، به کوشش هوشنگ کشاورز صدر و حمید اکبری، بی‌جا: پاژن.
- آفاجان، سرهان (۱۴۰۲)، «بازنگری فعالیت کارگری در ایران یادداشت‌هایی چند در باب اعتصاب کارخانه وطن در سال ۱۳۱۰»، ترجمه عرفان آقایی و هیمن رحیمی، نقد اقتصاد سیاسی، اردیبهشت ۱۴۰۲.
- اتابکی، تورج (۱۳۹۵)، «دور از دیار، در دیاری نو»، ترجمه شهرام غلامی، نشریه مردم‌نامه، شماره ۱، از ۱۱ تا ۴۲.
- معتقدی، ربابه، محمدمیر شیخ نوری و تورج اتابکی (۱۳۹۲)، «صنعت نفت و تحول جمعیتی و شغلی در مناطق نفت‌خیز جنوب ایران»، نشریه تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال سوم، شماره دوم.
- بیات، کاوه (۱۳۸۴)، «در کنار، یا برکنار از کارگران ایران: (آبادان، اردیبهشت ۱۳۰۸)»، نشریه گفتگو، شماره ۴۴، از ۶۹-۸۶.
- چند خبر (۱۳۳۰)، ادبیات و زبانها، نشریه یغما، خرداد ۱۳۳۰، شماره ۳۷، از ۱۴۲ تا ۱۴۸.
- چند خبر (۱۳۳۵)، ادبیات و زبانها، نشریه یغما، فروردین ۱۳۳۰، شماره ۳۵، از ۴۷ تا ۴۸.
- کشتمند، ناهید و شمس‌الدین امرایی (۱۳۹۴)، «بررسی قرارداد نفت داری بر اساس اسناد نویافته»، نشریه: تاریخ‌نامه خوارزمی، سال دوم، شماره ۸، از ۸۹ تا ۱۰۸.

Admiralty Fleet Orders (1945), journal of the royal naval medical service, 3992-4057.

روزنامه

- روزنامه کارگران ایران، ۱۳۲۸/۱۲/۲۱، شماره ۸۱.
- روزنامه ندای جنوب، ۱۳۲۸ و ۱۳۲۹، شماره ۴.

۳۲۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

روزنامه اخبار هفته، ۱۳/۰۵/۱۳۲۹، شماره ۱۹۵.

متفرقات

اساسنامه شرکت ملی نفت ایران، ۱۳۳۱/۹/۵، شماره ۱۳۹۶۰.